

WOLA DUCHACKA POD KRAKOWEM — HISTORIA I KRAJOBRAZ

POŁOŻENIE, GRANICE, ŚRODOWISKO GEOGRAFICZNE

Opracowanie¹ obejmuje teren dawnej wsi Wola Duchacka, od 1941 r. dzielnicy Krakowa. Wieś położona na południe od miasta, w odległości około pięciu kilometrów od rynku krakowskiego, zajmowała obszar wielkości trzech kilometrów kwadratowych, 68 hektarów, 18 arów².

W XIX w. Wola Duchacka graniczyła z miastem Podgórzem (włączone do Krakowa w 1915 r.) i wsią Płaszów — od północy i kolejno z następującymi wsiami: Prokocimem — od wschodu, Piaskami Wielkimi i Kurdwanowem — od południa, Łagiewnikami — od zachodu. Dawne granice Woli z sąsiednimi gminami wyznaczały stare drogi, a obecne ulice (zobacz plan) oraz ciekі wodne³. Na północy był to dopływ Drwiny Długiej, zasypyany w latach czterdziestych XX wieku w trakcie rozbudowy Fabryki Kabli. Strumień przy granicy z Prokocimem zlikwidowano w latach dwudziestych, gdy powstały tam pierwsze domy przy ulicach Rucianej i Siostrzanej. Rzeczka Czarna, nazwana w XX wieku Drwinką, została w górnym odcinku zasypiana w latach osiemdziesiątych obecnego stulecia (niwelacja terenu pod zabudowę blokową i ulicę Nowosądecką). Podobnie stało się z cieką przy granicy z Kurdwanowem, prawym dopływem Wilgi i z potokiem Bonarka (Budnarka), granicznym z Łagiewnikami i wsią Janowa Wola (w średniowieczu). Oba strumienie zasypano w latach pięćdziesiątych XX wieku.

Teren Woli Duchackiej, pagórkowaty i pofałdowany, prawie w całości (poza cyplem północno-wschodnim) zajmuje kraniec Pagóra Łagiewnickiego, zaliczanego do utworów Wysoczyzny Krakowskiej⁴. Maksymalna wysokość sięga 267 m n.p.m. w rejonie ulicy Karpińskiego i Ossowskiego; w kierunku wschodnim teren nieco obniża się do 260 m n.p.m. (Czajna Góra — ul. Włoska) i dalej opada w stronę ulicy Wielickiej. Pagór zbudowany z ilów miocenijskich pokrywają piaski czwartorzędowe, pod którymi zalegają residuy gliny zwalowej ładolodu krakowskiego. Jego północne stoki opadające do ulicy Małborskiej, o profilu wypukło-wklęsłym, rozczłonkowane są dolinkami, którymi jeszcze do niedawna płynęły strumienie. Na granicy Woli z Kurdwanowem i Piaskami ciągnie się uskok tektoniczny — tak zwana Dolina Kurdwanowska, którą płynął potok Czarna. Północny obszar dzielnicy kształtuje zrąb tektoniczny wzgórz Bonarki, sąsiadujących od zachodu z pasmem Krzemionek.

Najstarsze skały odsłaniające się na obszarze Woli to górnouralskie wapienie płytowe i gruboławicowe. Występują w Dolinie Kurdwanowskiej, a przede wszystkim na wzniesieniach Bonarki. Tutaj eksploatowano obok skały wapiennej kredę, piasek i margle do produkcji cementu. Z utworów trzecio-

rzędowych obok piasków i wapieni ważne dla rozwoju gospodarczego były pokłady ilów miocenijskich z wkładkami gipsu, zalegającymi w rejonie ulic Małborskiej, Kamieńskiego, Pańskiej, Gipsowej, Wielickiej.

Rzeźbę terenu ukształtowały procesy denundacyjne czwartorzędu. Znaczne obszary dzielnicy pokrywają plejstocenijskie osady piaszczyste z domieszką żwirów oraz muły, piaski i żwiry holocenijskie, zajmujące doliny płynących dawniej strumieni i zagłębienia terenu. Przez centrum dzielnicy biegnie dolina z resztkami cieką wodnego, wyznaczona ulicą Małborską, opadająca w kierunku ulicy Wielickiej (204 m n.p.m. — najniższy punkt Woli). W poprzek Wierchowiny Łagiewnickiej, wzdłuż ulicy Turniejowej przebiega dział wodny między Wilgą a Drwiną Długą. W okresie opadów deszczu tereny podmokłe wyznaczają bieg dawnych strumieni i stawów, np. przy ulicy Zabawa czy Kamieńskiego.

Na terenie podworskim (zobacz plan) znajdują się trzy zarośnięte stawy, pozostałość średniowiecznych „rybników”. Widoczne inne zagłębienia to ślady dołów po eksploatacji gliny, gipsu i po zbiornikach wodnych (na wzgórzu Bonarki i w rejonie ulicy Pańskiej).

Geomorfologia terenu uwarunkowała wykształcenie się gleb piaszczysto-gliniastych, brunatnych i bielcowych, średniej jakości, wykorzystywanych na małą skalę pod uprawę rolną i ogrodową.

Działalność ludzka spowodowała istotne, nieodwracalne zmiany w szacie roślinnej, szczególnie w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku. Wycięto las sosnowy przy południowej granicy wsi oraz tak zwany Baruchowski Lasek, sięgający terenu Łagiewnik (Góra Madera) do granic Woli Duchackiej⁵. Na terenie dzielnicy dominuje obecnie roślinność synantropijna ogrodowa i ruderalna. Nieliczne skupiska zieleni wysokiej są zbiorowiskami wtórnymi. Ubogi drzewostan jedynie na obszarze podworskim prezentuje się bogaciej. Spotykamy tutaj kilkanaście okazów ponadstuletnich drzew, kilkadziesiąt nieco młodszych, liczne skupiny krzewów. W północnej części dzielnicy, na tak zwanej Baranówce zachował się większy obszar łąkowy (dawniej pastwisk), częściowo zadrzewiony. W pobliżu znajduje się rezerwat geologiczny „Bonarka”, utworzony w 1961 roku.

Małe pola uprawne i nieliczne łąki, sady, ogrody kwiatowo-warzywne, rozrzucone kępy starodrzewia, krzewów, sadzone intencjonalnie szpalery drzew między blokami i przy ulicach — to obecny stan zieleni dzielnicy. Nieużytki i tereny niezabudowane w znacznej części zostały już zagospodarowane w sposób niezgodny z tradycją miejsca i nie sprzyjający ekologicznemu uzdrowieniu historycznego środowiska kulturowego i naturalnego tej części miasta.

1. Najstarsza siedziba dzierżawców wsi z nadbudowanym piętrem, ul. Mochnackiego 71. Fot. około 1929 r., zbiory rodziny Bemów

POCZĄTKI OSADNICTWA

Na opisywanym terenie ślady najstarszego osadnictwa i jego kontynuację w okresie średniowiecza odkryto na granicy Woli Duchackiej i Podgórza, w miejscu, gdzie w trzydziestych latach XX wieku znajdowała się miejska kopalnia piasku i nowy cmentarz żydowski⁶. Stanowisko archeologiczne określane w literaturze jako osada przy ulicy Jerozolimskiej dostarczyło dowodów na istnienie tam siedzib ludzkich od neolitu po połowę XIII wieku.

Osada położona była u podstawy północno-wschodniego zbocza Krzemionek, na wysokości 230 m n.p.m., przy starej drodze handlowej na wschód (ul. Wielicka). Zabytki neolityczne to fragmenty naczyń glinianych należących do kultury ceramiki wstęgowej klutej.

Następna faza osadnicza w tym miejscu wiąże się z kulturą łużycką, reprezentowaną przez ceramikę, szpile żelazne, gliniane przeszłiki. Fragmenty naczyń toczonych na kole garncarskim wskazują na wpływy z obszarów kultury celtyckiej (II w. p.n.e.). Na terenie osady znaleziono zabytki związane z kulturą scytyjską (półksiężycowy wisior), pomorską (część naczyń), puchowską (materiał ceramiczny, zapinka — możliwe powiązania z północną Słowacją). Z okresu kultury przeworskiej (I w. p.n.e. — III w. n.e.) pochodzą ślady chat prostokątnych, zapewne o konstrukcji zrębowej i pozostałości młodszych chat o konstrukcji słupowej, a przede wszystkim bogaty materiał ceramiczny.

Podgórze było gęsto zasiedlone od wczesnego średniowiecza do połowy XIII wieku, co potwierdzają rozpoznane w terenie osiedla, groby, miejsca kultowe. Właśnie osada przy ulicy Jerozolimskiej dostarczyła bogatego materiału archeologicznego z X—XIII wieku: zdobiona ceramika, ułamki den ze znakami garncarskimi, łyżwy kościane. Zniszczył ją zapewne najazd tatarski w 1241 roku.

W pobliżu osady od XI wieku znajdował się kościółek św. Benedykta (postawiony w celu chrystianizacji okolicznych terenów), zagadkowy kopiec Krakusa i cmentarzysko przy ulicy

A. Zamojskiego — miejsca ściśle związane z historią opisywanego obszaru.

Późniejsze określenie północnej części Woli (wzgórza) nazwą Baranówka jest dowodem na prowadzenie przez mieszkańców osady hodowli owiec, do czego predysponowała stepowa roślinność Krzemionek i Bonarki. Potwierdza to też materiał osteologiczny, odszukany w osadzie — kości owiec, kóz i bydła rogatego. Znaleziono tam również kości zwierząt dzikich: niedźwiedzia, tura, dzika, jelenia, które świadczą o wyprawach myśliwskich mieszkańców, czemu sprzyjała ówczesna szata roślinna okolic Krakowa. Na teren Wierchowiny Łagiewnickiej sięgał bór mieszany z dominacją sosny i dębu. Wskazują na to nazwy: sąsiedniej wsi Borek (później Fałęcki), niwy Dąbrowka w Łagiewnikach⁷ oraz nazwa lokowanej w XIV wieku wsi łąnów leśnych — Wola i późniejsze wzmianki (z XVI w.) o borze na Piskach sięgającym na teren Woli.

Mieszkańcy osady przy ulicy Jerozolimskiej mogli zaopatrywać się w naczynia w pobliskiej pracowni garncarskiej, np. w Łagiewnikach, co może sugerować nazwa socjalna (służebna) wsi (łagiew — naczynie do przechowywania płynów) i odkryta tam wielokulturowa osada, funkcjonująca z przerwami od neolitu do XIII wieku. Zasiedlenie północnych terenów Woli Duchackiej potwierdza odkrycie w 1944 roku zespołu grobowego z okresu wpływów rzymskich (II w.); znaleziono w nim między innymi część okucia kasetki drewnianej z wytłoczonym wyobrażeniem ludzkiej postaci i figurką zwierzęcą⁸.

WIEŚ WOLA W XIV I XV WIEKU

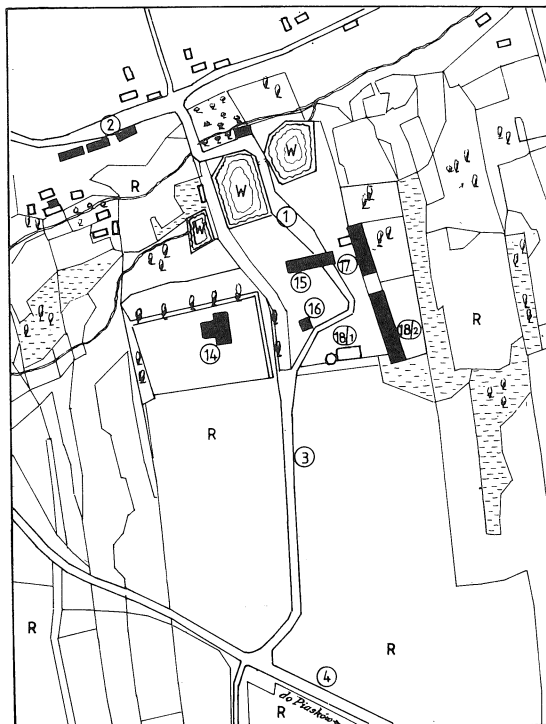
Osadnictwo przy ulicy Jerozolimskiej kończy się około XIII wieku. Kolejna planowa akcja osadnicza odbyła się w 1364 roku za panowania Kazimierza Wielkiego⁹. Wówczas to lokowano wieś na prawie magdeburskim i nazwano ją Wolą, co oznaczało, że kmieciom przysługiwała przez osiem lat wolnizna od opłat na rzecz zasadzcy; był nim Rimerus, określony „*de Wolia retro*

WOLA DUCHACKA

W GALICJI
OBWODZIE BOCHEŃSKIM
1847

na podstawie mapy katastralnej w APM
oprac. Elżbieta M. Firlet, rys. Kazimierz Musiał
1993

Wola Duchacka zespół dworski ok. 1900 r.

oprac. na podstawie mapy katastralnej
w APK, Sygn. Kat. Krak 612, 615
- Elżbieta M. Firlet, rys. K. Musiat

Legenda

- obiekty murowane
 - obiekty drewniane
 - W wody stojące
 - R pola uprawne
 - ℓ drzewa
 - tereny podmokłe
 - ~ strumienie
- ① droga dworska
Obecne ulice:
② Małborska
③ M. Mochackiego
④ Trybuny Ludów
Obiekty w zespole dworskim (numery z 1900 r.):
⑭ dwór
⑮ budynek mieszkalno-gospodarczy
⑯ spichlerz
⑰ budynek gospodarczy-stajnie
⑱ stodoła
⑲ budynek gospodarczy

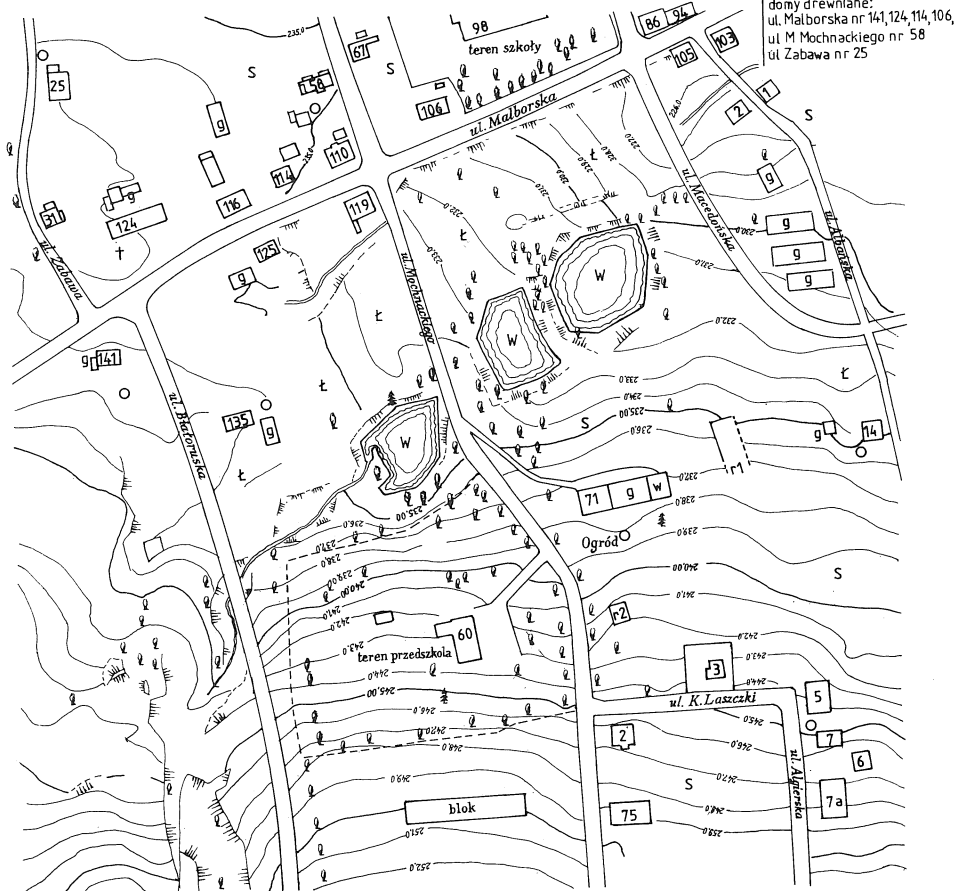
Kraków - Wola Duchacka Teren dawnego zespołu dworskiego stan obecny z 1993 r.

oprac. Elżbieta M. Firlet, rys. K. Musiat

skala 1:2000
0 10 20 30 40 50 m

Legenda

- g - obiekt gospodarczy
 - W - wody stojące
 - ℓ - łąki
 - S - sady
 - T - ruiny
 - O - studnie
 - ~ strumienie
 - ℓ drzewa
 - † kapliczka
- Obiekty podworskie:
ul. Mochackiego nr 60, 71
r.1 pozostałość ob. Duchaków
r.2 pozostałość spichlerza
domy drewniane:
ul. Małborska nr 141, 124, 114, 106,
ul. M. Mochackiego nr 58
ul. Zabawa nr 25

montem Lasotinum". Lokacja objęła teren po obu stronach doliny, wzdłuż strumienia. Prostopadle do drogi (ul. Małborska) wtyczono łąny, długie, wąskie pasy ziemi, sięgające na południu po obszar lesisty (boru), stopniowo wytrzebiany. Po okresie wolnizny kmiecie mieli płacić czynsz w wysokości ośmiu skojców od łąnu. Gospodarstwo sołtysa ze stawami znajdowało się w centrum wsi, gdzie ukształtował się później zespół dworski.

Właścicielem lokowanej wsi Wola i pobliskiej Rżaki był Otton z Pilicy (1320—1386)¹⁰, kasztelan wiślicki, potem wojewoda i starosta sandomierski. Zgromadził on wielki majątek, m.in. dobra łańcuckie, wieś w Ziemi Sanockiej, Ziemi Krakowskiej, Pilicę i szereg innych. Po śmierci Ottona majątkiem zarządzała wdowa, tytułująca się panią na Pilicy i Łańcucie, Jadwiga, córka Jana z Melsztyna, wojewody krakowskiego. W 1403 roku Jadwiga zapisała połowę wsi Wola i Rżaka koło Kazimierza szpitalowi św. Ducha w Krakowie, a drugą połowę szpitalowi w Łańcucie¹¹. Ostatecznie obie wsie przeszły na uposażenia Duchaków w 1418 roku, co potwierdziła Elżbieta Granowska (żona Władysława Jagiełły), córka Ottona i Jadwigi. Nieco później, w 1425 roku zakon otrzymał sąsiednią wieś Kurdwanów od Marty Grzymaliny, przełożonej żeńskiego oddziału szpitala św. Ducha¹².

Obok wymienionego już Rimerusa, źródła przekazały informację o Krystianie, sołtysie „*de Wola circa Montem Lasotinum*” w 1399 roku. Ten sam Krystian (określony) z Kazimierza i jego siostra stryjeczna Dorota sprzedali w 1400 roku połowę sołectwa „*in Wolicza*” Januszowi Szklarzowi¹³. W 1417 roku Goworko z Chrobrzan (zapewne prebendarz kościoła św. Benedykta) procesował się z Kanaanem, synem Izraela z Krakowa o wieś Wola i Rżaka¹⁴. Po raz pierwszy o karczmie zwanej „*taberna Samostrzelna*” dowiadujemy się w 1438 roku¹⁵. Położona przy Trakcie Wielickim, ważnym szlaku handlowym na Ruś i Węgry, odgrywała istotną rolę społeczno-gospodarczą w życiu wsi.

Więcej informacji o Woli Duchackiej w siedemdziesiątych latach XV wieku przekazał Jan Długosz w fundamentalnej pracy *Liber beneficiorum dioecensis Cracoviensis*¹⁶. „*Wola circa Samostrzedlna Karczma*” należała do parafii kościoła św. Jakuba na Kazimierzu, rozciągała się pod Górą Lasoty (imię właściciela Góry św. Benedykta w końcu XIII wieku)¹⁷, po prawej stronie drogi do Wieliczki. Spośród siedmiu wsi, będących w uposażeniu zakonu św. Ducha w Krakowie, największą była Wola z 22 łąnami ziemi (kolejna — Krowodrza — 12 łąnów), jednym sołectwem z dwoma łąnami i dwoma sadzawkami, jedną karczmą, do której należał łąn ziemi (w sumie 25 łąnów we wsi). Łączny roczny dochód z 22 łąnów kmiecych wynosił dziesięć grzywien, z sołectwa też dziesięć.

Duchacy prowadzili w swoich wsiach gospodarkę czynszowo-dzierżawną. Podstawą wymiaru świadczeń był łąn ziemi. Z każdego łąnu kmiecygo klasztor pobierał czynsz pieniężny. Chłopów obowiązywały też świadczenia rzeczowe (w naturze) i osobiste. W 1438 roku wymieniony jest folwark w Woli (nie pisze o nim Jan Długosz) klasztoru św. Ducha, który leży za Górą św. Benedykta i za karczmą Samostrzelną¹⁸.

Dziesięciny z łąnów kmiecyh i karczmy należały do plebana kościoła Wszystkich Świętych w Krakowie, z pięciu łąnów do kościoła parafialnego, z jednej niwy do kościoła w Drogini, z karczmy biskupiej do biskupa. Również dochody z karczmy i łąnu ziemi w Woli pobierała prebenda kościoła św. Benedykta, do którego częściowo prawo patronatu mieli Duchacy. Do prepozyta kościoła parafialnego św. Jakuba należała łąka pod wsią.

Dochody z posiadanych wsi Duchacy przeznaczali między innymi na utrzymanie swojego szpitala w Krakowie. Zakon ten sprowadził w 1220 roku z Wiednia do Prądnika pod Krakowem biskup krakowski Iwo Odrowąż. Biskup Jan Prandota w 1244

roku przeniósł zakonników do Krakowa, gdzie powstały zabudowania szpitalne, gospodarcze, klasztor (budynki znajdowały się przy obecnym placu św. Ducha) i powierzył im kościół parafialny św. Krzyża¹⁹.

Północna część Woli graniczyła z posiadłościami miasta Kazimierza i Krakowa, wsią Janowa Wola i Zabłociem. Mikołaj Pieniążek z Witowic, podkomorzy krakowski i starosta sądecki wyznaczył w 1464 roku granicę miasta Kazimierza od strony wsi „Wolya”²⁰. Określiły ją usypane kopce ziemne i naturalne elementy krajobrazu (strumień). Granica biegła od kopca narożnego wsi Wola z Zabłociem do rzeki Budnarka, przy kopcu narożnym Łągiewnik.

WOLA DUCHACKA W XVI—XVIII WIEKU

W 1528 roku spaliły się zabudowania klasztorne, szpital i archiwum Duchaków w Krakowie. W związku z tym tragicznym wydarzeniem spisano na nowo przywilej innowacyjny, w obecności biskupa Piotra Tomickiego i prowincjała zakonu Jana z Raciborza; zatwierdził go Zygmunt I Stary w 1530 roku. Przywilej potwierdzał przynależność do klasztoru wsi Wola i Rżaka w parafii św. Jakuba, z dwiema karczmami, jedną zwaną Samostrzelną i drugą przy drodze do Myślenic. Dziesięcina snopowa należała w połowie do biskupa, w drugiej połowie do kościoła św. Jakuba. Klasztor nadal miał prawo patronatu nad kościółkiem św. Benedykta, którym opiekował się do końca XVIII wieku²¹.

Krajobraz Woli charakteryzują dobrze zachowane opisy granic również i sąsiednich wsi. W „*1550 roku w podziale dóbr we wsi Piasek Wielki lasy mają być wspólne. Las zwany Dąbrowy od potoku rzeczonoego Czerna* [obecnie Drwinka — przyp. aut.] w pobliżu Stradomskiego Lasu aż do stawisk wraz z nimi i ich brzegami, które dochodzą do Stradomskiego Lasu, należące do Szczęsnego Stradomskiego; las dębowy zw. Gaik [w południowej części wsi Piasek Wielki, w trójkącie ulic Podedworze, Cechowej, A. Bochenka — przyp. aut.] od wielkiego gościńca po ścieżkę i do niwy zw. na Krupcicach (Krupczicze), należące do Stradomskiego”²².

Kolejny opis z 1554 roku dotyczy granic Kurdwanowa, Woli Świętoduskiej i Piasków: „*Isz od rzeczki na zaszczyptkach która idzie od Kossocyc ku Kurdwanowu, poczęły się granice ku gorze między łąkami kurdwanowskimi a piaseckimi na tych zaszczyptkach leżącymi, między którymi łąkami sypane są kopce asz ku borowi, przez drogę* [obecna ul. Turniejowa — przyp. aut.], *która idzie od Woley do Rańska, a tamże ku borowi i przez bór niedaleko pod Wolskich sypane są kopce asz ku drodze i przez drogę, która idzie przez Piasek ku Kossocyskom, a za drogą ku polem Wolskim i Piaseckim, które trzyma... Wawrzyniec Romatowski, między którymi polami jest droga* [obecna ul. Łużycka — przyp. aut.], *która idzie między polami ku potokowi Czerna, podle której drogi ku Woley sypane są kopce, jeden po drugim między polami, prosto asz do tego potoku Czerna, a tamże nad tym potokiem... jest kopiec usypany ... potok Czerna ma graniczyć dziedziń Piaski z Wolą aż do Narożnika Prokockiego* [Prokocimskiego — przyp. aut.]”²³. Wymieniony w powyższym opisie bór (las sosnowy) jeszcze w końcu XIX wieku zajmował spory obszar Piasków i wkraczał na teren Woli Duchackiej²⁴.

Szczególną postacią wśród Duchaków był Mateusz z Królewca, zwany Regimontanus, prowincjał zakonu w drugiej połowie XVI wieku²⁵. Dbał on przede wszystkim o stan dóbr ziemskich konwentu, regulował ich granice, pilnował wykonywania powinności przez mieszkańców duchackich wsi.

W 1577 roku Stanisław Cikowski z Wojśławic wyznaczył ponownie granicę pomiędzy Wolą Duchacką a Łągiewnikami

2. Budynek przy ul. Mochnackiego 71. Fot. E. Firlet, 1993

i Janową Wolą — stanowił ją potok Budnarka i kopce ziemne²⁶. Do sprawy granicy południowej Woli wrócono w 1586 roku, kiedy to doszło do porozumienia między księdzem Erazmusem Dembieńskim, dziekanem krakowskim, właścicielem Piasku Wielkiego i Małego a Mateuszem Regimontanem, właścicielem Woli i Kurdwanowa²⁷. Potok Czarna rozgraniczał Piaski i Wolę „aż do Stawu Prokocimskiego..., idą kopce... przez role między dziedziną Wolską aż blisko ku... karczmie [zapewne w miejscu obecnego zbiegu ul. Trybuny Ludów z Podedworze — przyp. aut.], którą był jegomość... pan Krakowski [kasztelan Walenty Dembieński — przyp. aut.] zbudował. Tamże blisko tejże karczmy nad przykopą usypał się jeden kopiec, a potem mijając tę karczmę, przeszedłszy przez drogę, która idzie z Krakowa do Piasku” [ul. Łużycka — przyp. aut.].

Kolejna sprawa dotycząca granic Woli odbyła się przed Sądem Ziemskim Krakowskim w 1592 roku. Chodziło o „gwałtowne rozrzucenie kopców siedemnastu, które rozdzielają dziedzi-

nę wsi Woli Świętoduskiej od gruntu miasta Kazimierza, wsi Janowa Wola oraz o gwałtowne osiedzenie [zajęcie — przyp. aut.] gruntu i dziedziny wsi Woli..., to jest sześci stajan, tak przy rolach pod górą Lasotyną, a przy gościńcu, który idzie z Kazimierza do Wieliczki”²⁸. W dokumencie znajdujemy dokładny opis północnej granicy wsi i ciekawą charakterystykę terenu. Wymieniona tam Boża Męka to krzyż z Chrystusem, który wyznaczał granicę przy obecnym skrzyżowaniu ulicy Swoszowickiej z Abrahama. Do granicy Woli przylegały łąki miasta Kazimierza, jedna z nich przy gościńcu wielickim (po stronie zachodniej) zwała się Raczka. Od strony Płaszowa role duchackie sąsiadowały z rolą zwaną Strzecha. Dowiadujemy się też o uprawach rolnych — siano żyto, jęczmień, owies, tatarkę, w małych ilościach pszenicę, sadzono groch i rzepę. Podkreślone jest w opisie znaczenie gościńca wielickiego, który „idzie okopem wielkim i starym” [fosa dla odwodnienia drogi — przyp. aut.], zarosłym „trawą i wielkim cierniem i inszym chrustem”. Poznajemy

3. Wnętrze wozowni, połowa XIX w., ul. Mochnackiego 71. Fot. E. Firlet, 1993

4. Ruiny stajni, XVII w. Fot. E. Firlet, 1993

mieszkańców Woli — „pana Węgrzyskiego”, dzierżawcę wsi i kmiecia „robotnego Wojciecha gospodarza”.

Topografię i charakter terenu określają zapiski, tak np. z roku 1518, że „droga wielicka biegnie między łakami wsi Prokocim i Wola, koło łąki królewskiej zwanej Cirkowska, w kierunku Bierzanowa”²⁹. Kolejna, z 1570 roku dotyczy lustracji drogi z Krakowa na Ruś: „Przyjechaliśmy do gruntu wsi, którą zowią Wolią, w której Woli jest karczma Samostrzelna, która jest księdza proboszcza świętoduskiego. Tam jest droga niedobra, którą naprawić kazaliśmy i przyjechaliśmy aż do gruntu kazimierskiego”³⁰.

Wielkie szkody we wsi wyrządziła w 1649 roku gwardia chorążego koronnego. Żołnierze zabrali 179 korcy owsa, 48 wozów siana, 24 wozy słomy, 6 korców jagieł, 16 korcy

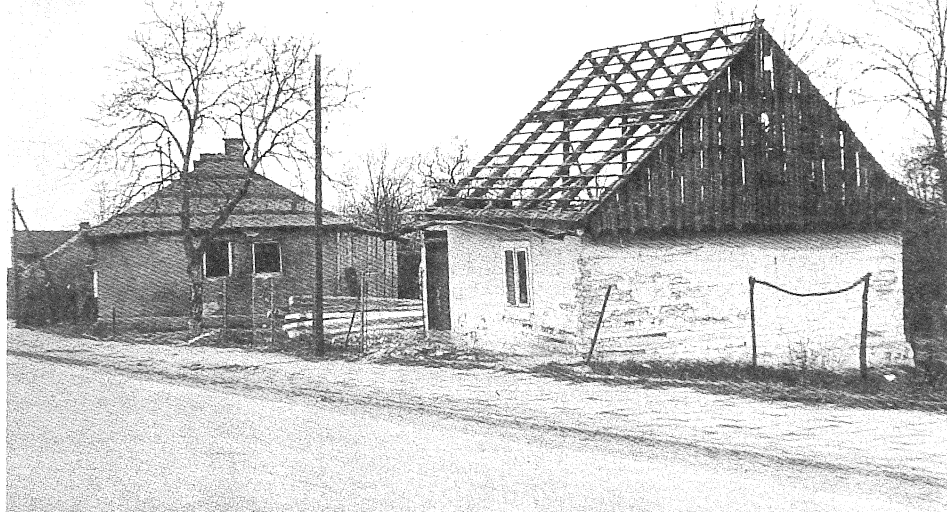
jęczmienia, 7 korcy tatarki, 5 korcy grochu. „Ploty rozebrali i popalili i wszystkie bezprawia i gwałty żołnierskie wyrabiali”³¹. Zrabowane plony orientują w proporcjach upraw rolnych we wsi w tym czasie. Rozebrane płoty mówią o sposobie grodzenia zagród.

Zachował się kontrakt z 1684 roku na dzierżawę Woli, zawarty między prowincjałem zakonu Sebastianem Goloszowiczem a dzierżawcami Janem i Katarzyną Zawadzkimi (małżonkowie). Otrzymali oni warendę wieś wraz z „rolą ze wszystkimi poddanymi i ich robociznami, to jest kmieciami, zagrodnikami, komornikami, także ze wszystkimi tej majątności pożytkami, Dworem, Folwarkiem, łakami, ogrodami, dobytками, rolami, Karczmą, czynszami, dziesięcinami, stawami, sadzawkami i wszystkimi tych dóbr przyległościami”. Zobowiązali się Zawa-

5. Dwór, początek 2. połowy XIX i lata 20. XX w. Fot. E. Firlet, 1993

6. Drewniane domy w trakcie
wyburzania, ul. Malborska 127a,
133. Fot. Wydział Rozbudowy
Podgórze, 1976

dzicy postawić „browar z kotłem i garcem gorzalczanym, ... ze wszystkim naczyniem... z konwiami, ... beczkami, korytem...”³². Mieli oni też w obowiązku dbać o stan mieszkań i budynków; co rok poprawiać je „wałem”, gliną i „sнопkiem” [słomą — przyp. aut.]. Natomiast Konwent podjął się większej naprawy dworu, „który jest pod dachem niedobrym” i odnowienia stodoły. Wymieniony dwór był już zapewne budynkiem murowanym. Obok stały obiekty folwarczne: kuchnia, gumno (stodoły), stajnia, obory, spichlerz. Były one drewniane. Być może istniał już budynek murowany, widoczny na planie 2 pod numerem 17. O wyglądzie spichlerza dworskiego mówi dokument z 1586 roku, kiedy to wieś dzierżawił szlachcic Stanisław Conrad³². Był to obiekt drewniany, piętrowy, pełniący obok funkcji gospodarczej też mieszkalną.

W rejestrach poborowych znajdujemy informacje dotyczące stanu gospodarczego Woli Duchackiej³⁴. W 1581 roku podatek łanowy, tzw. poradlnie, płacono z czterech łanów kmiecych, trzech komór z bydłem, dziesięciu komorników bez bydła, roli trzech (?). Krzysztof Łoś, dzierżawca wsi, oddał pobór (podatek) w 1629 roku w wysokości 22 florenów i 6 groszy od 4 i 3/4 łanów, 2 komorników z bydłem, 4 komorników bez bydła. Kolejny podatek oddany w 1680 roku wyniósł 199 florenów 24 grosze. W końcu XVI wieku mieszkańcy wsi dawali dziesięcinę snopową klasztorowi Św. Jadwigi na Stradomiu³⁵.

Obok wymienionego wyżej bydła, we wsi hodowano owce, wypasane na pastwiskach Baranówki jeszcze w XIX wieku, kozy, świny, gęsi, kury. Stosowano odłogowy system uprawy ziemi. Prowincjał zakonu nakazywał dzierżawcom Woli, żeby słomy po żniwach nie wywozili z pól, ale zostawiali ją „przy gruncie... dla nawozów... Role żeby nie były sparowane, ale odłogiem dla lepszego pożytku... zostawiały”³⁶. Część zebranej słomy chłopcy wolscy mieli obowiązek dostarczać wozami do konwentu w Krakowie, a siano w XVI wieku do dworu królewskiego na Wawelu³⁷.

W charakteryzowanym okresie (XVI—XVIII w.) krajobraz wsi kształtowały pasy pól ornych, „plamy” łąk i pastwisk, przecięte liniami sieci drożnej. Przy trakcie wielickim, koło ogrodu należącego do karczmy Samostrzelnej znajdowała się

łąka — własność kościoła Św. Jakuba³⁸. Gdzieś tam rośli kępy krzewów, skąd mieszkańcy zbierali chrust na opał. Tereny położone niżej zajmowały uprawy rolne i typu ogrodowego (groch, bób, rzepa), małe sady i podmokłe łąki; na wyżej położonych — Baranówka i Czajna — wypasano bydło i owce, siano owies, jęczmień i proso. W zespole dzierżawcy, usytuowanym na łagodnym spadku wzniesienia, prowadzono gospodarstwo rybne — dwa stawy hodowlane i małe sadzawki. Dla celów budowlanych wycinano drzewa z lasu sosnowego w południowej części wsi, a też pozyskiwano materiał z lasów na terenie sąsiednich osad. Dolinkami płynęły strumienie, rozlewające się w jeziora i mokradła, gdzie ścinano trzcinę, którą obok słomy i gliny wykorzystywano do ocieplenia domów i pokrycia dachów.

Od początku XVI wieku pod Górą Lasoty znajdowała się cegielnia klasztoru Św. Ducha³⁹. Cegielnia pracowała z przerwami (zniszczona po najazdach szwedzkich w XVII i początku XVIII wieku) do końca XVIII wieku. Dostarczała ona materiał (cegły, piasek, wapno) do budowy i napraw krakowskich kościołów, klasztorów i obiektów reprezentacyjnych; w latach siedemdziesiątych XVIII wieku na Zamek Wawelski, do Reformatów, Konwentu (Św. Ducha), Dominikanów, na Kleparz i Kazimierz, a też do Woli i naprawy szkarp przy kościele Św. Benedykta. Być może Duchacy posiadali niewielki kamieniołom w pobliżu cegielni, gdyż spotykamy w źródłach określenie: „...kamieni z Gór Konwenckich [Duchackich — przyp. aut.] pozwala komisarz do palenia wapna brać” (1780 r.)⁴⁰.

Szczególnie tragiczny dla Krakowa i okolicznych wsi był okres najazdów szwedzkich w latach 1655—1657 i na początku XVIII wieku. Podkrakowskie osady były rabowane i palone. Na ich terenie stacjonowały na zmianę wojska szwedzkie, polskie i austriackie. Tak na przykład w październiku 1655 roku Szwedzi stali obozem na wzgórzu Rękawka, ściągając kontrybucję z okolicy [m.in. z Woli — przyp. aut.]. Podobnie na przełomie 1656 i 1657 roku stacjonowały na Krzemionkach polskie oddziały Jerzego Lubomirskiego; jak pisał naoczny świadek „...wylawiali ryby ze stawów, rozbięli budynki wieśniaków i zwozili drzewo do obozu”⁴¹.

Nie mniejsze zniszczenia spowodowały kolejne najazdy szwedzkie w 1702, 1704, 1705 i 1709 roku⁴². Być może w związku z tymi

7. Dom drewniany przed rozbiórką, ul. W. Helmana 60. Fot. Wydział Rozbudowy Podgórze, 1976

wydarzeniami pozostaje fakt budowy w miejscu starszego obiektu murowanego, nowego dworu (plan nr 15).

Po pierwszym rozbiórce w 1772 roku Wola Duchacka znalazła się na terenie zaboru austriackiego. Rząd nakazał rozwiązanie szeregu zakonów w Galicji i przejął ich dobra ziemskie (1783 r.)⁴³. Sprawę dzierżawy wsi prowadził wówczas Stanisław Minocki, komisarz generalny kanoników regularnych Św. Ducha na całą Polskę. Arendarzami Woli na przełomie siedemdziesiątych i osiemdziesiątych lat XVIII wieku byli Stanisław Piotrowski i jego syn Aleksy, właściciele Byczyny koło Chrzanowa⁴⁴. Zachował się spis z 1776 roku inwentarza zwierząt

(owce, krowy, woły, konie robocze) i sprzętów gospodarczych w folwarku Wolskim⁴⁵.

W 1785 roku Wolę Duchacką przejął Skarb Cesarski, kontraktem podpisanym w Bochni przez komisarza cyrkułu bocheńskiego Józefa Baum von Appelshofen. Decyzję o ostatecznej likwidacji zakonu Św. Ducha podjął prymas Michał Poniatowski dekretem z 1788 roku⁴⁶.

Od XVI wieku przyjęła się powszechnie nazwa wsi Wola Świętoduchacka (w XVIII wieku Duchacka), rzadziej Szpitalna, określana też jako Wola zakonników (klasztoru) Św. Ducha lub kościoła Św. Krzyża, prepozyta szpitala Św. Krzyża. Wieś też

8. Dom drewniany i kapliczka P. Persa, ul. Malborska 124. Fot. E. Firlet, 1993

określano nazwami topograficznymi: położona pod (za — 1415 r.) Górą Lasoty, za Krzemionkami, koło Kazimierza, koło karczmy Samostrzelnej, przy drodze Wielickiej, przy gościńcu, który idzie z Kazimierza do Bochni.

WOLA DUCHACKA W XIX—XX WIEKU. PRZYNALEŻNOŚĆ ADMINISTRACYJNA I KOŚCIELNA, WŁAŚCICIELE

Po pierwszym rozbiórze Wolę Duchacką włączono do nowej prowincji, nazwanej Królestwem Galicji i Lodomerii ze stolicą we Lwowie. Należała do cyrkułu (obwodu) bocheńskiego, od 1867 roku do powiatu wielickiego, a w 1896 roku objął ją powiat podgórski. Po odzyskaniu niepodległości weszła do powiatu krakowskiego (od 1923 roku), podlegając jeszcze do 1929 roku reprezentacji samorządowej w Wieliczce⁴⁷.

Wprowadzony w 1934 roku w powiecie krakowskim nowy podział administracyjny na gminy wiejskie zbiorowe (w miejsce jednostkowych) nie dotyczył Woli Duchackiej. Pozostała ona, obok Prokocimia, nadal gminą jednostkową, do czasu włączenia jej do miasta Krakowa w 1941 roku⁴⁸. Wszystkie ważne dla mieszkańców Woli urzędy znajdowały się w sąsiednim mieście Podgórz: sąd powiatowy, notariat, urząd pocztowy i telegraficzny; Rada Powiatowa w Wieliczce (do 1929 r.), potem w Krakowie.

W okresie zaborów wieś należała do parafii podgórskiej, utworzonej w 1782 roku (uniwersał cesarza Józefa II powołał ją w 1784 roku), do diecezji tarnowskiej, od 1880 roku krakowskiej. Nabożeństwa odbywały się początkowo w kościółku Św. Benedykta i kaplicy Św. Bartłomieja w Ludwinowie, od 1816 roku w kaplicy przy ulicy Kalwaryjskiej w Podgórzu. Kościołem parafialnym dla mieszkańców Woli był ponad sto lat kościół Św. Józefa w Podgórzu (od 1832 roku). Z końcem lat trzydziestych XX wieku przybywają do wsi księża Zmartwychwstańcy. W 1948 roku zostaje erygowana parafia⁴⁹. Pierwsze nabożeństwa odbywały się obok przydrożnej kapliczki Św. Jana, z końcem 1939 roku w krytej kaplicy przy ulicy Szkolnej. Nowy jednonawowy kościół pod wezwaniem Zmartwychwstania Pańskiego powstał w 1975 roku, według projektu inżyniera arch. Antoniego Mazura. Wystrój wnętrza zaprojektował profesor Wiktor Zin.

Zmarłych mieszkańców Woli chowano na cmentarzach przykościelnych, przy kaplicy Św. Bartłomieja, na starym (od końca XVIII wieku), a od 1900 roku na nowym cmentarzu podgórskim. W 1929 roku otwarto przy ulicy Wspólnej na terenie Łagiewnik cmentarz dla obu wsi. Na styku Podgórza z Wolą, na południowym zboczu Łysej Góry przy ulicy Jerozolimskiej powstał w latach 1887—1889 cmentarz żydowski dla Podgórskiej Gminy Wyznaniowej. Obok niego, już na posiadłości gminy Wola Duchacka otwarto w 1932 roku nowy cmentarz żydowski Krakowskiej Gminy Wyznaniowej⁵⁰. Przy wejściu zbudowano dom przedpogrzebowy według projektu architekta Adolfa Siódma; nakryty był trzema kopułami, z których środkowa liczyła 25 metrów wysokości.

W pierwszej połowie XIX wieku „dobro ziemskie” (ciało tabularne) Wola Duchacka nabyła rodzina Starowiejskich. Właścicielami byli — Jakub (wymieniony w 1845 roku), a od 1870 roku (?) jego syn Stanisław Starowiejski⁵¹. Zapewne około 1880 roku posiadłość przeszła w ręce Józefa Bilińskiego. W 1890 roku Wola i sąsiedni Kurdwanów należą do Kazimierzy Bilińskiej (Bielińskiej)⁵².

Na początku XX wieku posesorką zespołu i obszaru dworskiego Wola Duchacka była Felicja hrabina Wodzicka, od której kupił posiadłość po 1914 roku Adam Szarski⁵³.

Według księgi gruntowej dla większych posiadłości (prowadzonej przy Sądzie Okręgowym Cywilnym w Krakowie) właścicielami w 1924 roku byli po 1/4 części: Adam Szarski, Antoni Szarski, Józefa z Szarskich Merunowiczowa, Helena z Ciechanowskich Szarska. W sierpniu 1925 roku posiadłość kupili Jan Stanisław Markowski i Halina Markowska, sprzedając ją jeszcze w tym samym roku Stanisławie Smolik Bemowej (za kwotę 14 tysięcy dolarów)⁵⁴. Od 1962 roku terenem dawnego zespołu dworskiego i budynkami opiekuje się współwłaściciel posesji Stanisław Bem (wnuk Stanisławy Smolik). Zamieszkuje on wraz z rodziną część budynku, tak zwanego starego dworu, przy ulicy M. Mochnackiego 71.

Parcelę z nowym dworem (ul. M. Mochnackiego 60) odkupił od Bemów w 1939 roku inżynier chemii Adam Okrutniewicz. Po 1945 roku budynek ten przejął kwaterunek. Znalazła tu miejsce Biblioteka Publiczna, a od 1975 roku Państwowe Przedszkole.

9. Dom drewniany, ul. A. Dau-
na 44. Fot. E. Firlet, 1992

ZABUDOWA WSI. ZESPÓŁ DWORSKI

Zabudowę i użytkowanie terenu w Woli Duchackiej przedstawiają plany katastralne — najstarszy z 1845 roku, wykonane przez Carla Boluska. Osią założenia była droga w dolinie, wzdłuż strumienia. Po obu jej stronach znajdowały się domy, za którymi ciągnęły się pasy ziemi. W centrum wsi rozlokował się zespół dworski. W połowie XIX wieku wieś liczyła około 48 domów mieszkalnych (pod wspólnym dachem mieszkalno-gospodarczych). Niektóre zagrody miały dwa budynki: dom i stodołę (stajnię). Większość obiektów była drewniana, konstrukcji zrębowej, na rzucie prostokąta. Budynki murowane (kamienno-ceglane), których było 11, znajdowały się w zespole dworskim (cztery), przy trakcie wielickim (trzy — zajazdy, kuznia), pozostałe przy głównej drodze wiejskiej.

Obszar wsi podzielony był na dwie niwy, północną Baranówkę i południową — Czayna. Przeważały role, czterokrotnie mniej terenu zajmowały łąki, jeszcze mniej pastwiska (patrz tabela)⁵⁵. Dwa zespoły lasu iglastego znajdowały się w południowej części wsi, przy Piaskach Wielkich.

Wola Duchacka w 1848 roku
struktura gruntów (w morgach i sążniach)

role	łąki	pastwiska	las
428 m 567 s	102 m 2110 s	85 m 1119 s	11 m 2470 s

Dane przedstawione w dwóch poniższych tabelach⁵⁶ obrazują stosunki gruntowe między dworem a gromadą oraz zmiany w użytkowaniu terenu w dziewięćdziesięcioletnim okresie.

Struktura i areal gruntów w latach 1785—1787

	role	ogrody	łąki	pastwiska i krzaki	stawy
dwór	230m 1338s	2m 443s	49m 115s	41m 449s	1336 s
gromada	200m 1276s	5m 761s	53m 812s	31m 1491s	

Struktura i areal gruntów w 1870 roku (w morgach)

	grunty orne	łąki i ogrody	pastwiska	las
dwór	226m	33m	74m	12m
gromada	191m	58m	40m	1m

Zespół dworski wraz z przylegającymi do niego parcelami położony był w trójkącie między ulicami Malborską i Trybuny Ludów, na sterasowanym terenie północnego stoku Pagóra Łagiewnickiego (236—240 m n.p.m.). Tworzyły go trzy murowane budynki i dwa drewniane, skupione koło drogi dworskiej. Po stronie wschodniej, za obiektami nr 17 i 18/2 (zob. plan) znajdował się obszar zadrzewiony z podmokłą łąką, po stronie zachodniej dwie spacerowe aleje, stykające się pod kątem prostym, obsadzone drzewami; bliżej drogi wiejskiej leżały trzy stawy rybne, oddzielone groblą.

Do posiadłości właścicieli prowadziła droga (obecna ulica M. Mochnackiego), na linii północ-południe (z miasta Podgórze), przecinająca strumień, na którym znajdował się kamienny most. Głównym budynkiem mieszkalnym, pełniącym funkcję dworu był obiekt nr 15 (zob. plan), usytuowany szczytem do dwóch długich budynków o funkcji mieszkalnej i gospodarczej. W pobliżu zabudowań murowanych stała stodoła i wozownia (?), a przy drodze między stawami domek osoby sprawującej opiekę nad gospodarstwem rybnym.

Rozbudowa zespołu nastąpiła na początku drugiej połowy XIX wieku. W trójkącie spacerowych alejek powstał murowany

dwór na planie litery T (nr 14), nie zachowany do dzisiaj w pierwotnej formie. Do budynku starego dworu (nr 15) dobudowano wozownię. Zniknęły drewniane obiekty w części północnej, a ich funkcję przejęły spichlerz murowany i stodoła drewniana z dobudówką na rzucie siedmiokąta. W ten sposób ukształtowało się typowe założenie dworskie z budynkiem reprezentacyjnym z podjazdem i parkiem krajobrazowym w części zachodniej oraz obiektami mieszkalno-gospodarczymi w części wschodniej.

Kolejne inwestycje budowlane poczyniono na początku XX wieku, gdy właścicielką posiadłości była hrabina Felicja Wodzicka z Ponińskich. Przy wschodnim stawie powstał budynek mieszkalny i stajnia (1904 r.)⁵⁷ — nie zachowane. W 1911 roku przebudowano nowy dwór, postawiono piętro i ganek z tarasem. W archiwum rodziny Bemów zachowały się dokumenty charakteryzujące stan posiadłości w 1927 roku i opis budynków: nowego dworu (nr 14), starego dworu (nr 15), spichlerza (nr 16), stajni (nr 17), stodoły drewnianej (nr 18/1) i jeszcze jednej stodoły. Budynek murowany oznaczony nr 18/2 (zob. plan) został wyburzony. Wola Duchacka należała już do powiatu krakowskiego „od granic miasta 1 km, od stacji kolei żelaznej 1 1/2 km, nad rzeką”. Obszar dworski wynosił 14 hektarów 75 arów. Najwięcej zajmowały pola orne i ogrody. Na własne potrzeby siano żyto i owies, sadzono ziemniaki, ćwikłę i fasolę. Sad dostarczał owoców, uprawa ogrodowa — truskawek, warzyw i kwiatów. Założenie parkowe liczyło około 400 drzew (60 120-letnich). Były to przede wszystkim dęby, graby, jesiony, lipy, wiązy, brzozy. W kompleksie znajdowały się cztery stawy — jeden zarodowy, dwa rybne i jeden krajobrazowy. Na tym ostatnim znajdowała się wysepka, na której odbywały się przyjęcia; grano na fortepianie, pływano łódką.

Właścicielem posiadłości był w latach 1927—1942 inżynier Stefan Bem. Przeprowadził szereg inwestycji w majątku. Odnowił stary dwór, stajnię, dbał o stawy hodowlane. Kolejny remont starego dworu wykonano w latach pięćdziesiątych, ściany wzmocniono ceglanymi przyporami. Obecnie w rękach spadkobierców Stanisława Bema (syna Stefana) znajduje się wschodnia część zespołu dworskiego, z dwoma stawami (ul. Mochnackiego 71). W latach sześćdziesiątych rozpoczął się stopniowy upadek gospodarstwa. Stawy popadły w zaniedbanie, spaliła się stara stajnia.

UPRZEMYSŁOWIENIE WSI

Na terenie Woli Duchackiej początki przemysłu związane były z występującymi tutaj bogactwami naturalnymi, to jest pokładami margla, wapienia, ilu i gipsu. Już w średniowieczu wydobywano kamień ze wzgórza Bonarki na potrzeby lokalne i grodu krakowskiego. Nieczynne łomy wapienne znajdują się przy ulicach Kamieńskiego i Heltmana.

Pierwsza fabryka powstała w 1884 roku na północno-zachodnim krańcu wsi, przy granicy z Podgórzem. Była to cementownia Bernarda Libana, od 1930 roku znana pod nazwą „Krakowska Fabryka Portland Cementu”⁵⁸. Obok niej funkcjonowała od początku XX wieku Fabryka Wapna Hydraulicznego, której właścicielami byli Bernard Liban i Maria Fränklowa⁵⁹.

Z końcem lat osiemdziesiątych XIX wieku rozpoczęła działalność fabryka gipsu Leopolda Taubmana. Przez kilkanaście lat była w posiadaniu Franciszka Lenarta, by około 1908 roku przejść ponownie w ręce Taubmana⁶⁰. Eksploatowano złoża gipsu znajdujące się w pobliżu traktu wielickiego (strona zachodnia). Również Taubman otworzył w 1910 roku cegielnię parową, która zajmowała teren obecnego skrzyżowania ulicy Malborskiej z Kamieńskiego.

„Będzie to fabryka gipsu alabastrowego i cegieł. W tym celu staje budynek długi, znowu przymusowo drewniany, w części większej łamacz, płuczka, prażalniki, młyny i sita służyć będą do wyrobu gipsu, jakiego w kraju dotychczas nikt nie wyrabiał, w części zachodniej budynku stać będzie ceglarka dla wyrobu rocznego do dwóch milionów cegieł”⁶⁸.

W tym samym czasie powstała cegielnia Piotra Hoffmana, w miejscu gdzie obecnie znajduje się Krakowska Fabryka Kabli (ul. Wielicka 114). „Przegląd Ceramiczny” pisał:

„Jest to najdalej na wschód położona cegielnia w tej okolicy. Pomiedzy gościńcem wielickim a torem kolei położona; na terenie lekko wznoszącym się, ma piec kręgowy o szesnastu komorach, maszynę ceglarską na 25 tysięcy cegieł dziennie, lokomobilę, suszarnie szopowe i nad piecem. Budynek oszalowany deskami ze względu na żądanie wojskowości. Cegielnia z wiosną pójdzie w ruch dla wyrobu do 3 mil. sztuk cegieł”⁶².

Cegielnię Hoffmana nabyła w 1918 roku spółka braci Aleksandrowiczów: Józefa, Maksymiliana i Wilhelma. Występowała pod nazwą „Cegielnia i Fabryka Wyrobów Ceramicznych w Woli Duchackiej”⁶³. W latach dwudziestych fabrykę rozbudowano. Powstały budynki murowane (składy) i drewniane suszarnie. Cegielnię zamknięto w 1944 roku, a cztery lata później jej teren z zabudowaniami kupiła Fabryka Kabli. Zachowała się ciekawa charakterystyka terenu cegielni i zabudowań z 1947 roku⁶⁴. Przy cegielni Aleksandrowiczów powstała w 1928 roku Fabryka Kabli. Przy trakcie wielickim istniała w latach dwudziestych i trzydziestych kopalnia gipsu Byszki Lipermana⁶⁵.

Rozwój przemysłu spowodował istotne zmiany w krajobrazie wsi, która stała się podmiejską osadą robotniczą (napływ ludności, praca w fabrykach) z dominującą zabudową parterową murowaną o prostym programie mieszkalnym.

UŻYTKOWANIE TERENU, BUDYNKI, LUDNOŚĆ

Wielkie znaczenie dla ukształtowania się krajobrazu i struktury przestrzennej wsi miała decyzja Austriaków o przekształceniu Krakowa w twierdzę. W latach 1854–1856 w północnej części Woli, na wzgórzu, wzniesiono dwa szanice — wieże

artyleryjskie: nr 21 przy zbiegu ulic Lecha i Heltmana oraz nr 22 w załomie ulicy Abrahama⁶⁶. W tym samym czasie na granicy Podgórza i Woli Duchackiej Austriacy zbudowali magazyny prochu. Wybuch jednego z nich w 1909 roku spowodował duże straty w najbliższej zabudowie⁶⁷. Szanice FS 21 i FS 22 osłaniały trakt lwowski i umacniały przyczółek podgórski. W 1884 roku zaopatrzone je w schrony pogotowia.

Znaczenia strategicznego nabrały stare drogi wiejskie, do których doprowadzono nowe dojazdowe ulice, często obsadzone wysokimi drzewami (topolami). Powstała nowa droga rokadowa, która łączyła w pierścien wszystkie kierunki wokół miasta Krakowa. Na terenie Woli tworzyły ją ulice: Wielicka, Małborska, Klonowica, Pierzchówka. Ulice Sławka i Swoszowicka stały się drogą forteczną, która dalej, ulicą Parkową biegła przez Krzemionki do Rynku Podgórskiego.

Istotne znaczenie dla rozwoju gospodarczego wsi miała budowa w 1886 roku dworca kolejowego w Płaszowie⁶⁸. Powstał on przy linii kolejowej Karola Ludwika, która już w 1856 roku przecięła północny cypel Woli Duchackiej, a dziesięć lat później sięgnęła przez Przemysł i Lwów do granicy rosyjskiej. Cementownię Bernarda Libana połączono linią kolejową ze stacją przeładunkową Bonarka (przystanek kolei obwodowej, powstałej w 1884 roku), która łączyła się z linią na Zakopane.

Procesy urbanizacyjne na obszarze Woli charakteryzują poniższe tabele⁶⁹:

rok	ludność	budynki mieszkalne
1848	48	
1870	393	
1880	400	58
1890	480	58
1900	681	65
1910	1197	115
1921	1234	126
1931	4399	403
1941	431	633
1943	5772	
1946	4655	634
1950	5522	651

10. Kamienica, ul. Wielicka 112, wyburzona w 1984 r. Fot. H. Świątek, 1978

	Powierzchnia w km ²	ilość domów	mężczyźni	kobiety	razem	Rzym.- katol.	Izraelici
dwór	1.24	7	24	29	53	27	26
wieś	2.52	51	219	208	427	413	14

Podstawowe znaczenie dla stosunków gruntowych miały dwie ustawy: z 1867 roku — „znosiła ograniczenia pewnych kategorii obywateli państwa w nabywaniu i posiadaniu dóbr nieruchomości, w szczególności zaś dóbr tabularnych” i z 1868 roku, która zezwalała na dzielenie ziemi. Wówczas to zaczął się prawnie proces parcelacji⁷¹. Obok rodzinnych podziałów działek gruntowych, szczególnie intensywnie następowała sprzedaż terenu przez dwór w dwóch pierwszych dziesięcioleciach XX wieku (patrz tabela niżej⁷²).

rok	grunty dworskie
1870	193 ha
1890	124 ha
1900	95 ha 16 a
1927	14 ha 75 a

Dla obecnego krajobrazu dzielnicy istotne były zmiany w sposobie użytkowania terenu (patrz tabela niżej⁷³).

	1848	1950
grunty orne	291 ha	139, 02
łąki	31	44,57
pastwiska	11	15,82
sady i ogrody		60,82
ogrody	0,5	
las	13	—
wody	2	2,17
domy	3	9,70
tereny przemysłowe	—	26,62
tory kolejowe	—	1,12
instytucje społeczne	—	0,07
teren w rozbudowie	—	0,75
nieużytki	7	15,72

Położenie Woli przy granicy dużego miasta zdominowało rozwój gospodarczy i społeczny osady. Gwałtowne procesy urbanizacyjne nastąpiły w okresie od 1921 do 1941 roku, kiedy to ilość mieszkańców wzrosła prawie siedmiokrotnie, a liczba domów ponad pięć razy. Wola Duchacka stała się typową osadą podmiejską o charakterze przemysłowym.

Z końcem lat trzydziestych przeważa już budownictwo murowane, małe, parterowe domy z cegieł, trzy- lub czteroizbowe, rzadko dwukondygnacyjne i kamienice czynszowe (przy ul. Wielickiej)⁷⁴. Zabudowa tego typu istnieje obok licznych drewnianych domów (chałup), których czas powstania sięga początku XIX wieku. W centrum wsi, przy ulicy Malborskiej, wzniesiono czterokondygnacyjny budynek szkoły w 1927 roku; nowy zespół szkolny powstał w pobliżu w roku 1939 (ul. Malborska 98).

Malowniczo w krajobrazie wsi prezentowały się karczmy. W 1890 roku było ich cztery, z tych jedna znajdowała się na terenie wyodrębnionym jako ciało tabularne Wola Duchacka Karczma — właściciele Samuel i Roz. Goldsteinowie⁷⁵. Dwie karczmy stały przy trakcie wielickim. Po wschodniej stronie ulicy Sławka (za budynkiem nr 37) znajdowała się karczma „Pod Wołem”, drewniana, z werandą, wyburzona około 1955 roku. W centrum wsi, przy drodze do Kurdwanowa stał kolejny drewniany zajazd.

W latach trzydziestych XX wieku prowadzono wyszynk w obecnym budynku przy ulicy Sławka 54. Nieco dalej można było odpocząć i „ubić interes” w piwiarni „u Bieniasa” (ul. Trybuny Ludów 6), a przy Wielickiej „u Oleska”.

Zabudowa nadal skupiała się na terenie pierwotnych siedlisk — to jest wzdłuż głównej drogi wiejskiej i jej przecznicy — oraz w pobliżu fabryk, przy Wielickiej, Braterskiej, Rucianej, Mazurskiej. Wieś zamieszkiwała uboga ludność miejscowa, jak i napływowa z miasta. Taniość materiału budowlanego z pobliskich cegielni, działek budowlanych, możliwość pracy w okolicznych fabrykach — to czynniki wpływające na zabudowę i zaludnienie osady. Nie zamieszkane pozostały tereny związane z fortyfikacjami (wolne przedpola). W latach trzydziestych zburzono wieże artyleryjskie FS 21 i FS 22.

Po 1920 roku krajobraz Woli zdominowały kominy fabryk, niska zabudowa jednorodzinna murowana i drewniana, skąpy drzewostan i dość znaczne jeszcze obszary niezabudowane: pola uprawne, łąki, pastwiska poprzecinane w dolinach strumieniami i wodną plamą Stawiska. Przy ulicy Sławka rozciągały się torfowiska oraz tereny podmokłe z „oczkami”. Krajobraz urozmaicały krzyże i kapliczki przydrożne, które pełniły też funkcję wyznaczników granic wsi. Przy granicy południowej i północnej usunięte około 1928 roku.

Nazwy obszarów i ulic zachowane na starszych mapach mówią wiele o topografii i krajobrazie Woli Duchackiej. Teren między ulicą Wielicką a linią kolejową nosił nazwę Za Lipki (obecna ulica Za Lipkami), a sąsiedni przy granicy z Prokocimem — Wrzosey⁷⁶. Plan Krakowa z 1944 roku⁷⁷ wymienia ulice: *Krzemionki* — obecnie Abrahama, *Fabryczna* (do Fabryki Portland Cementu), *Piaskowa* — Walerego Sławka, *Swoszowicka*, *Gipsowa*, *Łączna* — nie istnieje (łączyła szczytem Pagóra Łagiewnickiego obecne ulice: Dauna, Górską, Radłową, Lisa-Kuli, Sportową i dochodziła do Trybuny Ludów), *Graniczna* — Na Kozłowiec i Polonijna, *Główna* — Malborska, *Dworska* — Albańska, *Lipowa* — Mochnackiego, *Gminna* — Wspólna, *Piaski Wielkie* — Facimiech, *Kablowa* — na terenie Fabryki Kabli, *Ceglana* — na terenie cegielni Aleksandrowiczów, *Szeroka* — Kamieńskiego.

W okresie II wojny światowej władze niemieckie podjęły kilka ważnych decyzji radykalnie wpływających na przemiany krajobrazowe osady i życie jej mieszkańców. W 1941 roku włączono wieś do miasta Krakowa jako dzielnicę pięćdziesiątą⁷⁸. W październiku 1942 roku rozpoczęto na granicy Woli Duchackiej i Podgórze budowę obozu pracy przymusowej dla Żydów i Polaków⁷⁹. Zwany obozem w Płaszowie (od pobliskiej stacji kolejowej), przemianowany został w styczniu 1944 roku na obóz koncentracyjny. Zajął teren ymentarzy Gmin Żydowskich: Podgórskiej i Krakowskiej. Stopniowo do obozu dołączono sąsiednie obszary Woli wraz z budynkami przy ulicy Pańskiej, w których zamieszkał oficerowie SS. Obóz zajmował: „*Teren... nierówny, pagórkowaty, kamienisty, a w znacznych partiach bagnisty i malaryczny... Na terenie obozu były dwa skalne wzniesienia, otoczone rowem — pozostałe po pierwszej wojnie światowej stanowiska artyleryjskie. Na wzgórkach tych dokonywano egzekucji*”.

Na terenie obozu, zajmującego w końcowym okresie istnienia powierzchnię 80 hektarów postawiono 180 baraków, urządzono 14 stawów przeciwpożarowych, wyremontowano domy przy ulicy Pańskiej (m.in. dla Amona Goetha, komendanta obozu) i Wielickiej, wybudowano linię kolejową do wapien-

11. Dom przedpogrzebowy przy cmentarzu żydowskim, obok baraki obozu koncentracyjnego, 1945. Fot. Okręgowa Komisja w Krakowie Badania Zbrodni Przeciwno Narodowi Polskiemu

nika przy ulicy Wielickiej i wtedy to zburzono budynek przedpogrzebowy cmentarza krakowskiego (w 1943 roku). Więźniowie pracowali między innymi w kamieniołomie i Fabryce Kabli. Przy budowie obozu oba cmentarze zostały kompletnie zniszczone. „Stary cmentarz podgórski przy ulicy Jerozolimskiej miał wiele cennych nagrobków, m.in. z czarnego granitu szwedzkiego, popielatego czeskiego, czerwonego trembowelskiego. Wiele z tych nagrobków było dziełami sztuki kamieniarskiej. Przy budowie obozu... zwalono wszystkie nagrobki, rozbito je na mniejsze kawałki, używając ich na podkłady drogowe. Czarnymi płytami wyłożono wejście do tak zwanego Rotes Haus... spychacze niwelowały teren... burząc resztki ocalałych grobów i pomników...”

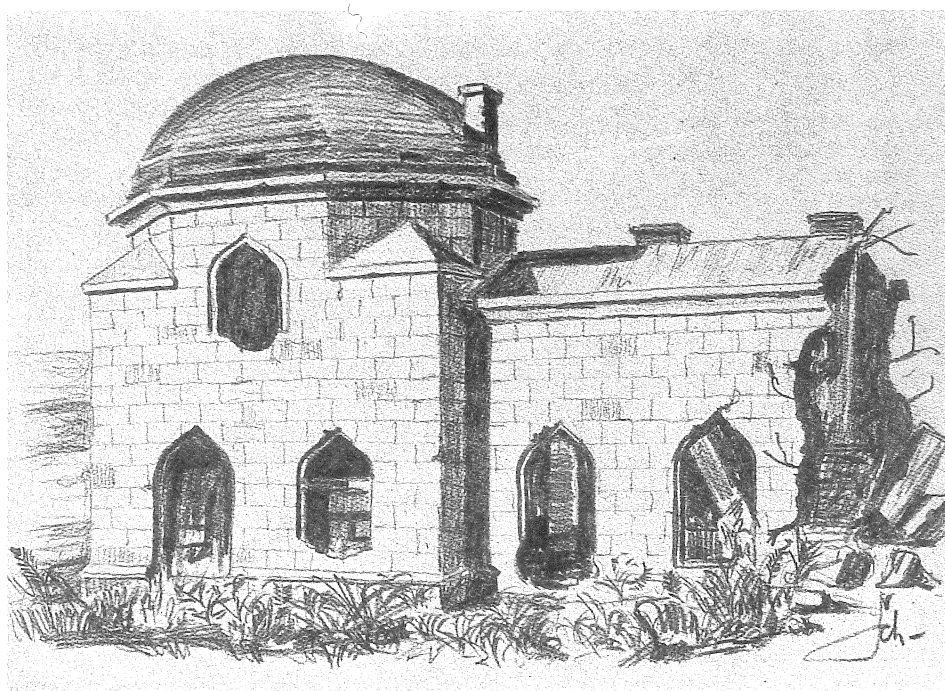
W 1942 roku Niemcy podjęli budowę obecnej ulicy Kamieńskiego, którą ukończono w 1944 roku (zasypując Stawisko) i połączono z ulicą Wielicką⁸⁰.

DZIELNICA WOLA DUCHACKA PO 1945 ROKU

Alfred Fiderkiewicz, prezydent miasta Krakowa tak charakteryzował nową dzielnicę w 1945 roku:

„...8 431 mieszkańców... ma charakter wybitnie miejski, świadczy o tym poza charakterem ludności, której 90% stanowi ludność krakowska pracująca i zarobkująca w mieście, w nie

12. Fragment domu przedpogrzebowego przy cmentarzu żydowskim. Rys. B. Schönborn, 1947. Zbiory Muzeum Historycznego Miasta Krakowa. Fot. J. Korzeniowski

mniejszym stopniu sposób i gęstość zabudowania. Wola liczy 665 budynków, w tym 633 mieszkalnych, z której to liczby 586 parterowych, 44 jednopiętrowych, 3 dwupiętrowe, 4 zakłady przemysłowe. Dzielnica posiada 497 domów murowanych, 137 drewnianych w czym zaledwie 28 gospodarczych. Rękodzieło reprezentowane jest przez 6 warsztatów, handel przez 6 przedsiębiorstw. Stosunki komunikacyjne i połączenie z miastem bardzo dogodne, tak zw. szosa wielicka prowadzi przez środek dzielnicy, ponadto droga obwodowa, tzw. autostrada z Dębnik, przecina terytorium Woli. Do szosy, względnie autostrady uchodzą też wszystkie tamtejsze ulice. Dzielnica posiada własny kościół i Urząd parafialny, posiada również dwupiętrowy budynek szkolny, budynek w którym mieści się IX Urząd Obwodowy, ochronę i kilka parcel... została zelektryfikowana przez Kraków w całości, a w 15% zaopatrzona przez miasto w wodociąg⁸¹.

W 1946 roku na terenie Woli zarejestrowano 52 domy nie zamieszkałe, w tym 9 zburzonych, 19 uszkodzonych i 24 zajęte na inne cele⁸².

Od drugiej połowy lat pięćdziesiątych Wola Duchacka wkracza w okres gwałtownej urbanizacji. Rozbudowują się Krakowska Fabryka Kabli i Fabryka Supertomasyny „Bonarka”, uruchomiono linię tramwajową do Prokocimia i dokonano gruntownej modernizacji ulicy Wielickiej. Od 1961 roku wznoszone są osiedla blokowe. Do tego czasu powstające domy jedno- czy dwurodzinne skupiały się przy starej wykształconej jeszcze w średniowieczu sieci drożnej. Od lat sześćdziesiątych budownictwo zajmuje tereny klinów między zastaną siecią komunikacyjną oraz obszary przy granicach dawnej wsi, poza pierwotnym centrum osadniczym. Powstają kolejne osiedla bloków: „Na Kozłowie” przy ulicach A. Dauna i Nadzieja (początek lat 70.), przy ulicach Trybuny Ludów i Estońskiej (koniec lat 70.), przy ulicach Czarnogórskiej, Macedońskiej, Serbskiej (początek lat 80.), przy ulicy Gromady Grudzią (lata 80.), bloki punktowce po zachodniej stronie ulicy W. Sławka (1985—1987), przy ulicach Białoruskiej, Włoskiej, Nowosądeckiej (lata 80., do 1991 roku), przy ulicy S. Klonowica po stronie północnej (1990—1993).

W związku z budową „blokowisk”, będących dla ówczesnych projektantów symbolem „umiastowienia”, powstała nowa sieć ulic dojazdowych — np. Białoruska, Czarnogórska, Macedońska, Włoska, Serbska — o nazwach nie związanych z historią terenu. Szereg ulic posiadających nawierzchnię ziemną pokrytą asfaltem. Przy granicy z Piaskami poprowadzono arterię komunikacyjną, łączącą ulicę Myślenicką (Łagiewniki) z Wielicką — to ulice Nowosądecka i W. Witosa. Podjęte na tak szeroką skalę prace budowlane spowodowały nieodwracalne zmiany w krajobrazie dzielnicy, przede wszystkim likwidację cieków wodnych, łąk, ubożego drzewostanu, rozwój roślinności ruderalnej zajmującej przydroża i podwórza budynków.

Obok osiedli blokowych wznoszone są wille w ogrodach, na przykład przy ulicy W. Heltmana, o nieciekawych, pudełkowych formach (ulice Algierska, Trawniki, Wilgotna, K. Laszczki, S. Klonowica, Pańska). Pozytywną cechą w rozwoju budownictwa podmiejskiego, rekreacyjnego jest budowa, począwszy od 1988 roku ciekawych architektonicznie willi, na przykład przy ulicy Krawieckiej, Gryglewskiego, Turniejowej, Łużyckiej czy Pańskiej (przy stadionie Klubu Sportowego „Kabel”).

Oprócz zabudowy o funkcji mieszkalno-rekreacyjnej znaczną część terenu zajęły obiekty o charakterze usługowo-handlowym i przemysłowym. Skupiają się one przy głównych drogach przelotowych, to jest ulicy Wielickiej, Sławka (Zajezdnia Autobusowa, przedsiębiorstwa budowlane) i Kamieńskiego (cementownia, bazy i składy). Na obszarze dzielnicy znajdują się dwa kompleksy ogródków działkowych — przy zakładach „Bonarka” i ulicy Bławatkowej, koło zespołu budynków szkół elektrycznych (ul. H. Kamieńskiego 49).

W 1991 roku przeprowadzono podział administracyjny Krakowa na nowe dzielnice. Utworzona dzielnica XI Wola Duchacka objęła prawie trzykrotnie większy obszar niż dawne granice wsi, zajmując teren Kurdwanowa i Piasków Wielkich⁸³.

Obecny krajobraz kulturowy Woli Duchackiej określili sposoby użytkowania terenu, zdominowane przez szereg czynników środowiska geograficznego. Począwszy od czasów średniowiecza była ona wsią rolniczo-hodowlaną (pasy pól ornych, łąki, pastwiska) z gospodarstwem rybnym, z zabudową uregulowaną aktem lokacyjnym. Od osiemnastego lat XIX wieku w krajobrazie Woli pojawiają się elementy typowe dla obszarów podmiejskich — kominy fabryk, założenia obronne twierdzy Kraków. W okresie międzywojennym (1918—1939) jest to już osada o charakterze przemysłowym, z zabudową typową dla peryferii miasta, szachownicowym układem gruntu, małymi gospodarstwami działkowymi, ogrodami warzywno-kwiatowymi. Obecna funkcja terenu to przede wszystkim zaplecze mieszkaniowe dla ludności dojeżdżającej do pracy w różnych punktach miasta.

Przemiany krajobrazowe opisywanego obszaru są obrazem zmian typu społecznego, socjologicznego (migracje) i gospodarczego. Rozciągająca się z kopca Krakusa panorama w kierunku południowym na dawną wieś (ograniczoną terenami przemysłowymi Fabryki Kabli i kominami „Bonarki”), przedstawia odwrócone proporcje wartości kulturowych, gdzie wysepka zespołu podworskiego została przytłoczona pozbawionymi środowiskowej „intymności” blokowiskami.

Dokonywane na dużą skalę, od lat sześćdziesiątych obecnego stulecia, wyburzenia architektury peryferyjnej wpłynęły negatywnie na krajobraz dzielnicy i pozbawiły ją wielu cennych elementów historyczno-kulturowych. Skromne budownictwo związane z istniejącymi fabrykami posiadało swoisty urok, ład architektoniczny, walory estetyczne i krajobrazowe. Te nieliczne już obiekty z przełomu XIX i XX wieku wymagają szczególnej opieki, jako dokument historii regionu, niegdyś wsi, która stała się częścią wielkiego miasta⁸⁴.

ZESPOŁY I OBIEKTY ZABYTKOWE

1. W obecnym systemie dróg czytelny jest układ lokacyjny wsi: wieś łąnów leśnych — ulicówka. Oś założenia to ulica Malborska, do której biegną prostopadle drogi, powstałe na granicy łąnów kmiecych: Dauna, Górska, Radłowa, Lisa-Kuli, Sułkowskiego, Albańska i od północy Zabawa, Mochnackiego, Krawiecka, Heltmana i Gipsowa.

2. Dawny szlak handlowy — ulica Wielicka.

3. Średniowieczne drogi wiejskie o znaczeniu lokalnym:

a) w kierunku równoleżnikowym — ulice Malborska i Klonowica do Łagiewnik;

b) w kierunku południkowym — ulice Swoszowicka (z Kazimierza) i Sławka, w centrum dzielnicy rozgałęziająca się na ulice — Łużycką do Kurdwanowa i Trybuny Ludów do Piasków Wielkich.

4. Średniowieczną proveniencję posiadają drogi wyznaczające granice wsi: obecnie ulice Na Kozłowie, Facimiech, Turniejowa, Wspólna, Abrahama.

5. Zespół podworski przy ulicy Mochnackiego:

a) budynek nr 71 składa się z dwóch części — tak zwanego starego dworu i wozowni; stary dwór powstał w XVIII wieku na miejscu wcześniejszego obiektu (XVI w.) w części murowanego, nadbudowany w 1927 roku; wozownia dobudowana na początku drugiej połowy XIX wieku, o sklepieniu krzyżowym na pasach, wspartym na dwóch środkowych filarach i lizenach. Niezwykłość form sklepienia i jego podpór skłoniła wcześniej-

szych badaczy do określenia tego wnętrza mianem refektarza⁸⁵;

- b) ruina budynku nr 17; pierwotnie obiekt o funkcji mieszkalno-gospodarczej, wzniesiony w XVII wieku, w drugiej połowie XIX i XX wieku stajnia, murowany z kamienia z niewielką domieszką cegły we wnętrzu murów;
- c) ruina spichlerza nr 16, ceglano-kamienny, z początku drugiej połowy XIX wieku;
- d) budynek nr 60, nowy dwór, obecnie Państwowe Przed-szkole nr 51; na rzucie litery L, składa się z korpusu pierwotnego dworu z początku drugiej połowy XIX wieku i dobudówek z lat dwudziestych XX wieku przy ścianie północnej; w części podpiwniczony, piętrowy (do 1913 roku parterowy), od frontu ganek i taras wsparty na filarach; w 1987 roku dobudowano do ściany zachodniej klatkę schodową z tarasem wspartym na słupie.

Ważnymi elementami krajobrazowymi zespołu są trzy stawy z towarzyszącą im zielenią⁸⁶.

6. Murowane obiekty zabytkowe:

- a) willa przy ulicy Wielickiej 115, zbudowana w 1905 roku dla właściciela pobliskiej cegielni Piotra Hoffmana, dwukondygnacyjna, z ryzalitami, zadaszonym tarasem na drewnianych słupach, z dekoracyjną stolarką; obok budynek dawnej kuźni z XVIII wieku, związany funkcjonalnie z wyburzonym „zajazdem Duchaków” (XVIII w.);
- b) dom przy ulicy Malborskiej 135, parterowy, z cegły (1929) i kamienia z piwnicą sklepioną kolebkowo (początek XX wieku); pozostałość dworskich czworaków;
- c) dom przy ulicy Malborskiej 125, z kamienia (pierwsza połowa XIX wieku), ściany działowe ceglane (XX wiek); pierwotnie stajnia dworska, potem czworaki;
- d) dom przy ul. Sławka 37A, parterowy, początek XX w.;
- e) willa przy ulicy Jerozolimskiej 3, jednopiętrowa z facytami, około 1930 roku;
- f) dom przy ulicy Turniejowej 3, z „hasiu” (żwir, żużel, cement) z 1921 roku; przykład chłopskiego gospodarstwa przechodzącego w posesję robotniczą.

7. Drewniane obiekty zabytkowe:

Wszystkie domy drewniane, w ilości 60 (stan w 1993 roku) pochodzą z drugiej połowy XIX wieku i pierwszej połowy XX wieku. Parterowe, konstrukcji zrębowej (w dwóch wypadkach elementy słupowej — ulica Dauna 86 i Malborska 28), węgly łączone na jaskółczy ogon lub nakładkę, stoją na podmurówkach ceglanych, kamiennych, rzadziej bez podmurowania „na ziemi” (pod narożnikami kamień). Układ wnętrz dwutraktowy z sienią na osi głównej lub przy ścianie szczytowej. Konstrukcje domów wzmocnione są oszalowaniem (26 obiektów), obite papą, otynkowane, 11 domów z widocznym malowanym zrębem.

Budynki drewniane skupiają się w centrum dawnej wsi, przy starych drogach⁸⁷. Często stoją na miejscu chałup wyburzonych z powodu złego stanu technicznego lub pożaru. Poza kilkoma obiektami trudno rozpoznać w nich stare chałupy. Obecnie są to domy zmodernizowane. Przy niektórych zachowały się pierwotne ganki od frontu. Domy te z symetrycznym układem wnętrz stanowią reminiscencję małych dworców szlacheckich (np. ul. Gromady Grudziąż 12, Mochnackiego 34, Sławka 41, Zabawa 25).

8. Kapliczki:

- a) krzyż kamienny, 1900, 1933, przy skrzyżowaniu ulicy Łużyckiej z Trybuny Ludów;
- b) kapliczka słupowa przy ul. Malborskiej 64, 1900, 1960;
- c) kapliczka domkowa, murowana, 1882, budowniczy Piotr Pers⁸⁸, ulica Malborska 124;
- d) krzyż drewniany na wzgórzu Bonarka, około 1950.

9. Wnętrza historyczno-krajobrazowe:

- a) wzgórze Bonarki z miejscem zniszczonego cmentarza żydowskiego i obozu koncentracyjnego; widoczne połamane płyty nagrobne, fundamenty obiektów obozowych, studzienki, zbiorniki wodne; na wzgórzu stoi pomnik ku czci ofiar obozu, wzniesiony w 1964 roku według projektu Witolda Cęckiewicza; obok pomnika ślady austriackich szaniców FS 21 i 22, w zboczu wzniesienia od strony ulicy Wielickiej dwa schrony;

- b) ulice z zabudową podmiejską z końca XIX wieku i pierwszej połowy XX wieku, typową dla osadnictwa chłopsko-robotniczego:

* ulica Wielicka z budynkami nr 105, 107, 107A, 109, 111, 113; począwszy od nowego cmentarza podgórskiego to jedyny ciąg domów wyznaczający ramę widokową traktu wielickiego, z równoczesnym przekrojem typów budynków: parterowy, piętrowy (czynszowy), drewniany z facytą;

* enklawa związana z Fabryką Kabli i byłą cegielnią Aleksandrowiczów (ulice Braterska, Ruciana, Sacharowa, Za Lipkami, Mazurska);

* ulica Malborska z najstarszą zabudową murowaną i drewnianą;

* wnętrza ulic przecinających Malborską od południa i północy;

* ulice z zabudową murowaną z lat trzydziestych XX wieku (Andricia, Lubuska, Wolności, Turniejowa, Kłownowica, Pańska, Gipsowa) i mieszaną murowaną i drewnianą (Trybuny Ludów, Łużycka, Turniejowa, Ossowskiego, Karpińskiego, Gromady Grudziąż).

- c) dolina Drwinki.

10. Panoramy:

- a) z Czajnej Góry (ulica Włoska) w kierunku północnym na Wolę Duchacką, Podgórze, Płaszów, Nową Hutę;
- b) widoki ze wzgórza Bonarka.

P R Z Y P I S Y

¹ Opracowanie powstało na podstawie badań terenowych prowadzonych przez Pracownię Dokumentacji Architektury i Zmian Urbanistycznych Miasta Krakowa Muzeum Historycznego. Autorka dziękuje panu mgr. Stanisławowi Bemowi za informacje o historii wsi i jej obiektach podworskich, panu mgr. Szczepanowi Świątkowi, kierownikowi Sekcji Akt Gospodarczych APKr i panu mgr. Franciszkowi Zacnemu, pracownikowi Sekcji APKr na Wawelu za pomoc w zbieraniu materiałów archiwalnych. Dokumentacje fotograficzno-opisowe, karty inwentaryzacyjne, Zeszyt Prac Terenowych znajdują się w PDA MHMK.; Podstawowe opracowanie: Tomasz Piotrowski, Władysław Niewalda, *Krakowski Zespół Miejski*. Studium historyczno-konserwatorskie wykonane na zlecenie Wydziału Ochrony Zabytków UM w Krakowie. Monografie miejscowości (skrótowe): *Wola Duchacka*, nr 78, Kraków 1986; Wanda Genga, *Park podworski — Wola Duchacka*, Kraków 1977, maszynopis w Zakładzie Architektury Krajobrazu Instytutu Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Politechniki Krakowskiej.

² Opracowanie obejmuje teren wsi w granicach ustalonych na podstawie planu katastralnego Woli Duchackiej z 1847 r., APKr, Sekcja Kartografii i Dokumentacji Technicznej (cyt. dalej SKDT), Kataster Krakowski, operat 159, sygn. planu 613, 614;

Alfred Fiderkiewicz, *Sprawozdanie prezydenta stol. król. m. Krakowa w przedmiocie dzielnic przyłączonych do miasta w r. 1941*, Kraków 1945, s. 9.

³ Plan opracowany na podstawie planów katastralnych w APKr (SKDT, Kataster Krakowski, Wola Duchacka, sygn. 612, 613, 614), informacji terenowych i przekazów historycznych.

⁴ *Środowisko geograficzne terytorium miasta Krakowa*, Folia Geographica, Vol. I, 1967, Kraków 1968, praca zbiorowa, artykuły: Maria Tyczyńska, *Rzeźba i budowa geologiczna terytorium miasta Krakowa*, s. 21–25, 28–29; Jerzy Dynowski, *Stosunki wodne obszaru miasta Krakowa*, s. 123; Tomasz Komornicki, *Gleby terytorium miasta Krakowa*, s. 144–145; Jan Kornaś, Anna Medwecka-Kornaś, *Szata roślinna Krakowa*, s. 134–157; M. Tyczyńska, *Rozwój geomorfologiczny terytorium miasta Krakowa*, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Geograficzne, z. 17, Kraków 1968, s. 42–44; Ryszard Gradiński, *Przewodnik geologiczny po okolicach Krakowa*, Warszawa 1972, s. 55, 57–58, 66, 288; *Krakowski Zespół Miejski*, mapa sytuacyjno-wysokościowa, 1987 r., nr 1273, 1323 w Krakowskim Przedsiębiorstwie Geodezyjnym w Krakowie.

⁵ Kazimierz Sosnowski, *Ziemia Krakowska*, Kraków 1947, t. I, s. 112.

⁶ Rudolf Jamka, *Kraków w pradziejach*, Wrocław 1963, s. 296–300; Kazimierz Radwański, *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków 1975, s. 261; Bolesław Czapkiewicz, *Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych za lata 1924–25, 1916–17, 1913*, Wiadomości Archeologiczne, t. X (1929), s. 222, 301; Jan Fitzke, *Nowe znalezisko z okresu wpływów rzymskich na Woli Duchackiej pod Krakowem*, [w:] „Z Otchłani Wieków” Rocznic VII (1932), s. 58–60.

⁷ Elżbieta M. Firlet, *Kraków prawobrzeżny. Przemiany historyczno-krajobrazowe krakowskich Łagiewnik*, [w:] „Krzysztofora”. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa, nr 19, Kraków 1992, s. 47–48; Karol Buczek, *Ziemie polskie przed tysiącem lat*, Wrocław 1960, Prace Komisji Nauk Historycznych, nr 5, s. 21.

⁸ „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” t. XLVI, 1945, nr 9, s. 247–248; Stefan Nosek, *Niezwykłe znalezisko z końca starszego okresu wpływów rzymskich na terenie Krakowa*, [w:] „Światowit”, t. XVIII (1947) za lata 1939–1945, s. 142–147.

⁹ *Materiały Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Instytutu Historii PAN*, Oddział w Krakowie (cyt. dalej IH PAN) — stąd informacje dotyczące Woli w średniowieczu; *Kodeks Dyplomatyczny Małopolski*, t. 3, wyd. Franciszek Piekosiński, Kraków 1876–1905, nr 700.

¹⁰ Jan Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 3, Kraków 1864, s. 50; Henryk Błażkiewicz, *Pilica. Zarys dziejów miejscowości*, Kraków 1992, s. 71–72; Bożena Wyrozumska, *Otto z Pilicy*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław 1979, t. XXIV, s. 634–635.

¹¹ *Materiały IH PAN; Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, wypisy z ksiąg dawnych sądowych ziemskich i grodzkich ziem krakowskiej, wyd. Adam Helcel, Kraków 1870, t. 2, nr 965.

¹² Klara Antosiewicz, *Zakon Ducha Świętego de Saxia w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Nasza Przyszłość*, t. XXIII, Kraków 1966, s. 179; Anna Strzelecka, *Elżbieta z Pilicy*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. VI, Kraków 1948, s. 348–249; Stanisław Tomkowicz, *Zabytki budownictwa M. Krakowa. Szpital Św. Ducha*, Kraków 1892, s. 23, podaje rok 1419 jako datę uposażenia.

¹³ *Materiały IH PAN; Najstarsza księga Sądu Najwyższego Prawa Niemieckiego na zamku krakowskim*, wyd. Adam Kłodziński, Archiwum Komisji Prawniczej X, Kraków 1936, nr 813, 915; w 1415 roku Krystian z Kazimierza sprzedał „sculciam suam in Wolice” (zapewne chodzi o połowę sołectwa, gdyż druga część należała od 1400 roku do Janusza Szklarza) szpitalowi Św. Ducha w Krakowie; zob. też: Andrzej Swarynczewski, *Historyczne zmiany układu przestrzennego Krzemionek Krakowskich*, Teki Komisji Urbanistyki i Architektury, t. XI, Kraków 1977.

¹⁴ *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, op. cit., nr 1507, 3542 — wymieniony uczciwy Maciej Masznik „de Wola Szpitalna” (1453 r.).

¹⁵ Franciszek Sikora, *Góra Lasoty*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, Wrocław 1986, cz. I, z. 4, s. 826–827.

¹⁶ Jan Długosz, op. cit., t. 2, s. 8, 22, 25–26, t. 3, s. 49.

¹⁷ Szerzej o Górze Lasoty zob. Jerzy Rajman, *Mons ante Cracoviam. Najdawniejsze dzieje kościoła Św. Benedykta na Górze Lasoty*, „Rocznik Krakowski”, t. LX, Kraków 1994, s. 5–20.

¹⁸ K. Antosiewicz, op. cit., s. 179–182; F. Sikora, op. cit.

¹⁹ Szerzej o zakonie Św. Ducha zob.: K. Antosiewicz, op. cit.; *Duchacy* [w:] *Encyklopedia katolicka*, Lublin 1983, t. IV, s. 299–301; S. Tomkowicz, op. cit.

²⁰ F. Sikora, *Budnarka*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny...*, Wrocław 1985, cz. 1, z. 2, s. 282; *Kodeks Dyplomatyczny Miasta Krakowa 1257–1506*, wydał F. Piekosiński, Kraków 1979, cz. I, s. 247.

²¹ S. Tomkowicz, op. cit., s. 31, 74; APKr, Archiwum Księży Emerytów, nr 8.

²² F. Sikora, *Czerna*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny...*, Wrocław 1985, cz. I, z. 3, s. 461.

²³ APKr, Archiwum Księży Emerytów, nr 7.

²⁴ APKr, SKDT, Kataster Krakowski, operat 104, Piasiki Wielkie, plany katastralne, wymieniona niwa Gaik, potok Czerna graniczny z Wolą Duchacką i las sosnowy.

²⁵ Cyt za J. W. Smoniewski, *Opis historyczno-statystyczny wsi województwa krakowskiego*, rkp 477(S), [w:] Biblioteka PAN O/Kraków, karta 615.

²⁶ S. Tomkowicz, op. cit., s. 38–40; F. Sikora, *Budnarka*, op. cit.

²⁷ APKr, Archiwum Księży Emerytów, nr 7.

²⁸ Cyt. za J. W. Smoniewski, *Przedmieścia miasta Krakowa*, rkp. 480(S), [w:] Biblioteka PAN O/Kraków, karta 60–62, 71.

²⁹ *Wg Materiałów IH PAN, Matricularium Regni Poloniae Summarie*, t. IV, 2, 11932.

³⁰ *Lustracja dróg województwa krakowskiego z roku 1570*, wyd. Bożena Wyrozumska, Warszawa 1971, s. 56.

³¹ Cyt za J. W. Smoniewski, *Opis historyczno-statystyczny wsi województwa krakowskiego*, rkp 477(S), [w:] Biblioteka PAN O/Kraków, karta 615.

³² APKr, Archiwum Księży Emerytów nr 7; browar korzystał z wody ze źródła, które biło koło dworu jeszcze w latach pięćdziesiątych XX wieku.

³³ Ibidem, inwentarz spichlerza z 1586 r.

³⁴ Adolf Pawiński, *Polska XVI wieku, Małopolska*, t. III, *Źródła Dziejowe*, t. XIV, Warszawa 1886, s. 40.

³⁵ *Akta wizytacji Dekanatu Krakowskiego 1599*, wyd. Czesław Skowron, *Materiały do dziejów kościoła w Polsce*, Lublin 1965, t. 2, s. 148.

³⁶ APKr, Archiwum Księży Emerytów nr 7, dokument z 1687 r.

³⁷ Ibidem; Jan Małecki, *Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI wieku*, Warszawa 1963, s. 99.

³⁸ *Akta wizytacji Dekanatu...*, op. cit., s. 146.

³⁹ APKr, Archiwum Księży Emerytów nr 7, Akta dotyczące cegielni Duchaków przy Górze Lasoty, 1505, 1772–1780.

⁴⁰ Ibidem, rachunki cegielni z 1776, 1779 r.; w 1529 r. płacono trzy grzywny z cegielni na uposażenie prebendy kościoła Św. Benedykta; w 1599 roku cegielnia była opustoszała i nie „dawała” czynszu, F. Sikora, *Góra Lasoty*, op. cit.

⁴¹ Ludwik Sikora, *Szwedzi i Siedmiogrodzianie w Krakowie*. Od 1655 do 1657 roku, Kraków 1908, s. 87; Tadeusz Nowak, *Obrona Krakowa przez Stefana Czarnieckiego w roku 1655*, *Studia i materiały do historii wojskowości*, Warszawa 1963; Stanisław Ranotowicz, *Opisanie inkursji Szwedów do Polski i do Krakowa 1655–1657*, wyd. Józef Mitkowski, Kraków 1958, s. 16, 19.

⁴² Antoni Górny, Kazimierz Piwarski, *Kraków w czasie drugiego najazdu Szwedów na Polskę 1702–1709*, Kraków 1932.

⁴³ K. Antosiewicz, *Duchacy*, op. cit., s. 301; o likwidacji zakonu Św. Ducha: Władysław Chotkowski, *Księcia prymasa Poniatowskiego spustoszenia kościelne w Krakowie*, *Rozprawy Akademii Umiejętności*, Kraków 1918, s. 172–175.

⁴⁴ APKr, Sekcja na Wawelu, *Terrestia Cracoviensia Nova*, t. 35, s. 517–518, t. 28, s. 263, 1683, 1857; *Relaciones Castrensia*

Cracoviensia, t. 210, s. 1101—1106, t. 218, s. 2980 — dokumenty z 70. i 80. lat XVIII w. dot. spraw spornych o dzierżawę Woli Duchackiej i Byczyny.

⁴⁵ APKr, Archiwum Księży Emerytów nr 7; wśród zabudowań folwarku była też wozownia.

⁴⁶ APKr, Sekcja na Wawelu, *Terrestia...*, op. cit., t. 35, s. 517; W. Chotkowski, op. cit., s. 175.

⁴⁷ J. Bieniarzówna, J. Małecki, *Dzieje Krakowa...*, t. 2, Kraków 1984, s. 553; Stanisław Grodziski, *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772—1848*, Prace Komisji Nauk Historycznych, nr 28, Wrocław 1971, s. 161—163; Konstanty Grzybowski, *Galicja 1848—1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii*, Studia nad historią państwa i prawa, t. IX, Kraków 1959, s. 207; Franciszek Bardel, *Miasto Podgórze. Jego powstanie i pierwszych 50 lat istnienia*, Kraków 1901, s. 19; Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerii, Lwów, rocznik 1896, s. 233; Aleksander Litewka, *Inwentarz zespołu akt gmin wiejskich powiatu krakowskiego z lat 1867—1954*, maszynopis w APKr, 1968, s. 7—9.

⁴⁸ A. Litewka, *Rozszerzenie granic Krakowa 1941—1948*, [w:] *Studia Historyczne*, rok XXVII, Kraków 1984, z. 3, s. 475—489.

⁴⁹ F. Bardel, op. cit., s. 44—47; Bolesław Kumor, *Ustrój i organizacja kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772—1918*, Kraków 1980, s. 159, 164, 169—170.

⁵⁰ Czesław Bodzioch, *Mały przewodnik po kościołach i kaplicach w Krakowie Podgórzu*, Kraków 1983, s. 9—11, 58—61; Karolina Grodziska, *Cmentarze Podgórza*, Kraków 1992, s. 16—19, 38—43, 68—69, 75.

⁵¹ APKr, SKDT, *Wola Duchacka*, operat 159; H. Stupnicki, *Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w Królestwie Galicji i Lodomerii*, Lwów 1855, s. 242; *Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości położonych w Królestwie Galicji i Lodomerii*, Przemyśl 1868, s. 220; K. Oksza-Orzechowski, *Przewodnik statystyczno-topograficzny i skorowidz obejmujący wszystkie miejscowości z przysiółkami w Królestwie Galicji*, W. X. Krakowskim i X. Bukowinie, Kraków 1872.

⁵² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa 1893, t. XIII, hasło: Wola Duchacka; Jan Bigo, *Najnowszy skorowidz...*, Złoczów 1886, s. 213; Tadeusz Pilat, *Skorowidz dóbr tabularnych w Galicji*, Lwów 1890, s. 232—233; J. Bigo, *Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości*, Lwów 1897, s. 209.

⁵³ Józef Buzek, *Skorowidz dóbr tabularnych w Galicji i z W. Ks. Krakowskim*, Kraków 1905, s. 172; Józefa Czecha *Kalendarz Krakowski na rok pański 1914*, s. 108.

⁵⁴ Dokumenty w archiwum rodzinnym Bemów.

⁵⁵ APKr, SKDT, *Kataster Krak.*, operat 159, Wola Duchacka.

⁵⁶ Alicja Fałniowska-Gradowska, *Studia nad społeczeństwem województwa krakowskiego w XVIII wieku*, Warszawa 1982, s. 68; K. Oksza-Orzechowski, op. cit.

⁵⁷ Dokumenty w archiwum rodzinnym Bemów.

⁵⁸ Ryszard Kotewicz, *Z dziejów przemysłu Krakowa w latach 1918—1939*, Kraków 1981, s. 146, 148.

⁵⁹ *Stefana Mikulskiego Wielka Księga Adresowa... Krakowa... Podgórza 1912*, Kraków 1912, s. 85.

⁶⁰ „Przegląd Ceramiczny” nr 16, 25.08.1909, s. 251.

⁶¹ Op. cit., 1910, nr 1, s. 10.

⁶² Ibidem.

⁶³ APKr, Sekcja Akt Gospodarczych, Korespondencja dotycząca rozbudowy Fabryki Kabli.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ APKr, Sekcja Akt Gospodarczych, Rejonowy Dozór Techniczny, Plan kotłowni i kotła w kopalni gipsu Byszki Lipermana w Woli Duchackiej.

⁶⁶ Janusz Bogdanowski, *Warownie i zieleń twierdzy Kraków*, Kraków 1979, s. 17, 85, 86, 97; Mirosław Holewiński, *Nieznany plan budowy twierdzy Kraków z 1852 r.*, „Rocznik Krakowski” t. LV, 1989, s. 96, rys. 48.

⁶⁷ APKr, Inwentarz Tymczasowy 937, Prochownia w Woli Duchackiej, wybuch dnia 5 czerwca 1909 r.

⁶⁸ J. Bieniarzówna, J. Małecki, *Dzieje Krakowa*, t. 3, Kraków 1979, s. 309.

⁶⁹ K. Oksza-Orzechowski, op. cit.; J. Bigo, op. cit.; *Słownik geograficzny...*, op. cit.; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1925, t. XII, s. 31; *Statystyka Polski. Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej Warszawa 1933*, cz. III, seria B, z. 8, s. 18; A. Fiderkiewicz, op. cit.; *Obszar, domy, mieszkania i ludność cywilna Krakowa w 1946 i w latach dawniejszych*, Kraków 1946, APKr; Helena Rutka, *Monografia społeczno-geograficzna Łagiewnik, Woli Duchackiej, Piasek Wielkich i Kurdwanowa*, 1952, praca magisterska w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego.

⁷⁰ T. Pilat, op. cit.

⁷¹ Dennis Vnenchak, *Kategoryzacja własności ziemskiej w Galicji w dobie autonomicznej w świetle państwowych i krajowych urzędowych statystyk agrarnych*, „Studia Historyczne”, R. XXVII, Kraków 1984, z. 3, s. 140.

⁷² K. Oksza-Orzechowski, op. cit.; T. Pilat, op. cit.; archiwum rodzinne Bemów.

⁷³ H. Rutka, op. cit.

⁷⁴ APKr, SKDT, *Wola Duchacka*, plan z 30. lat XX w., sygn. 617.

⁷⁵ T. Pilat, op. cit.

⁷⁶ Mapy w Muzeum Historycznym miasta Krakowa, sygn. T/125, T/117.

⁷⁷ Plan w MHmK, 1944 r., sygn. 60/T/VIIIa.

⁷⁸ A. Litewka, *Rozszerzenie granic...*, op. cit.

⁷⁹ Aleksander Biberstein, *Zagłada Żydów w Krakowie*, Kraków 1985, s. 101—102, 231; Jarosław Żółciak, *Zarys przemian dziejowych miasta Podgórza oraz wsi Płaszów, Rybitwy, Przewóz — historycznych miejscowości Dzielnicy XIII*, [w:] *Wolne Król. Miasto Podgórze...*, Kraków 1996, s. 132—137.

⁸⁰ Krzysztof Broński, *Ruch budowlany w Krakowie pod okupacją hitlerowską*, „Rocznik Krakowski”, t. LIII, Kraków 1987, s. 176.

⁸¹ A. Fiderkiewicz, op. cit., s. 13—14.

⁸² *Obszar, domy...*, op. cit., s. 19.

⁸³ „Czas Krakowski”, nr 96, 25.04.1991.

⁸⁴ Henryk Świątek, *Architektura i budownictwo peryferii Krakowa na przełomie wieków XIX i XX*, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury, Wrocław 1981, s. 49—58. Spis wyburzonych obiektów drewnianych i murowanych wraz z dokumentacją fotograficzno-opisową w PDA MHmK.

⁸⁵ Julian Zinkow, Jerzy Małecki, *Kraków. Trasy podmiejskie*, Kraków 1965, s. 151; Sosnowski, op. cit., s. 112.

⁸⁶ Tadeusz Gryniewicz, Barbara Skupień, Marian Zdzienicki, *Inwentaryzacja szczegółowa szaty roślinnej na terenie Woli Duchackiej*, Kraków 1975, maszynopis w archiwum rodzinnym Bemów.

⁸⁷ Spis domów z opisem i datowaniem w PDA MHmK.

⁸⁸ Eugeniusz Duda, *Zbiór Kapliczek* w PDA MHmK.